

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nr. 47 • NOVEMBER 2009

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

drs. K.(Koos) de Looff
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: kdellooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P.(Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 030-2860285 (werk)
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl
voor vragen, adreswijzigingen etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

penningmeester

drs. F.A.C.(Frank) Haans
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: f.haans@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

drs. K.(Karel) Emmens
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

drs. K.J.(Koos) Steehouwer
tel.: 035-6021295 (werk)
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

dr. ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597 (werk)
e-mail: stenvert.uttr@net.hcc.nl

ing. M.(Marjorie) Verhoek
tel.: 06-44505746
e-mail: marjorieverhoek@hotmail.com

administratie penningmeester

drs. C.(Connie) van den Broek
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl
gironummer SBN: 273441 t.n.v.
'penningmeester SBN' te Nijmegen

ADVISEURS

dr.ir. A.H.(Ad) van Drunen
tel.: 073-6155489 (werk)
e-mail: addr@s-hertogenbosch.nl

drs. J.M.H.(Jean) Penders
tel.: 030-2310743 (werk)
e-mail: j.penders@utrecht.nl

prof.dr.ing. D.J.(Dirk) de Vries
tel.: 033-4217238 (werk)
tel.: 06-52004921
tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal € 15,- (€ 10,- voor studenten) over te maken op giro 273441, t.n.v. penningmeester SBN te Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN, van congressen en nieuwe publicaties door middel van de Nieuwsbrief. Deze versijnt twee maal per jaar.

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl
Hierop zijn alle oudere nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 47 · NOVEMBER 2009

Van het Bestuur.....	1
Bouwhistorische Platforms;.....	3
15 april 2009.....	3
10 juni 2009.....	7
26 augustus 2009.....	12
Verslag Donateursdag, 10 oktober te Utrecht.....	15
P. Boer: <i>Dendrochronologische dateringen in Doesburg</i>	20
J.A. Nipius: <i>Bijzonder behang uit het hotel Bellevue te Dordrecht</i>	27
G. Oldenmenger: <i>Tussen koor en schip</i>	31
E. Orsel: <i>De hand van Jacob Roman, de nokplaat van Rapenburg 61</i>	38
R. Stenvert: <i>Twee internationale congressen, Cottbus en Rotterdam</i>	42
D.J. de Vries: <i>Van Lüneburg naar Amsterdam, congressen van de AHF</i>	46
Boekrecensies.....	51
Korstmossen en muurbloempjes.....	54

VAN HET BESTUUR

In de eerste maanden van mijn voorzitterschap zou de aandacht worden gericht op kennismaken en het vaststellen van het meerjarenplan voor de SBN. Helaas was de aandacht in de afgelopen periode niet exclusief gereserveerd voor de grote lijn en de vergezichten aan de horizon. De techniek van sturen of besturen is bekend; het houdt in dat je vooruit kijkt en tegelijkertijd oplet wat er in je ooghoek gebeurt. De zeilers en motorrijders onder ons weten wat er zich kan voltrekken als je je te veel laat afleiden door wat er in je ooghoek gebeurt. Wanneer je te veel focust op bijkomstigheden, veroorzaakt dat een slingerende en weinig koersvaste beweging en in het ergste geval val je om, of je slaat om. De aandacht voor de toekomst is uiteraard duidelijk aanwezig, maar actuele onderwerpen vragen om aandachtige stuurmanskunst.

De Bouwhistorie is in een veranderende wereld terecht gekomen. In de vorige Nieuwsbrief werd dit door het bestuur ook al aangegeven. Waren het aanvankelijk de bouwhistorici zelf die in de afgelopen periode de veranderingen veroorzaakten, nu zijn het anderen die over het vakgebied een oordeel hebben met alle wetswijzigingen en beleidsveranderingen van dien.

Tijdens de Donateursdag heb ik mijn zorgen geuit over de door de Minister van Cultuur voorgestelde wijzigingen, die in de Modernisering Monumentenzorg zijn ingebed. Wijziging van rollen en verantwoordelijkheden kan met heldere

afspraken tot een goed resultaat leiden. De kern van mijn bezorgdheid ligt dan ook niet hier, maar wordt gevormd door de wijziging van de koers, om in zeiltermen te blijven. In de voorbije periode is het belang van de bouwhistorie, de integrale kennis van een object en haar omgeving steeds verder erkend. De kennis en daarmee de bepaling van de bouwhistorische waarde van een object is steeds meer tot een uitgangspunt geworden voor de beoordeling van dat object. De voorgestelde vernieuwing geeft echter weinig hoop op een voortzetting van deze rol. In het Verdrag van Valetta (Malta) is opgenomen dat de omschrijving van de bovengrondse gebouwde historie (de bouwhistorie) uitgangspunt dient te zijn bij een ruimtelijke ontwikkeling. De minister wil deze omschrijving met zijn voorstellen slechts als wegingsfactor zien. Dit verschil heeft met name bij de ruimtelijke ordening een funeste invloed, want het betekent namelijk, dat er sprake is van een afweging van belangen en niet van een aanname, van een geaccepteerde werkelijkheid.

Daarnaast is de minister overtuigd van het feit dat het interieur van een gebouw een prima bescherming kan genieten door de eigenaar. Een kleine literatuurstudie zou al het inzicht geven, dat met name interieurs onderhevig zijn aan mode. De gevolgen van dit aanstaande beleid voor behoud en bescherming van interieurs en interieurelementen wil ik hier verder niet schetsen, maar veel fantasie is hier niet voor nodig. De SBN heeft dan ook ten behoeve van de discussie met de Tweede Kamer aan de voorzitter van de Kamercommissie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een brandbrief gestuurd en daarin aandacht voor een groot aantal tekortkomingen in het beleidsplan van de Minister. Naast de inhoudelijk veranderingen zijn er ook veel veranderingen te verwachten in de processen rond de bouwhistorie. De samenvoeging van alle cultuurbeschermende onderdelen van de Rijksoverheid in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft daar de vraag doen ontstaan hoe uitvoering moet worden gegeven aan een bouwhistorisch onderzoek. Dat hier ogenschijnlijk sprake lijkt van ordinair landje pik: 'wie krijgt macht over wie', is voor te stellen. Zelf zou ik liever zien dat de discussie zou gaan over kwaliteit, inhoud, doel en gevolg. Wellicht kan ik de betrokkenen via deze weg daar toe oproepen. Ik zie voor de versterking van de positie van de bouwhistorie namelijk geen (grote) bijdrage komen van het beschrijven en vastleggen van werkprocessen. Ik zie veel meer in het verdiepen en verbreden van de kennis van en over de gebouwde objecten en hun omgeving. In het aanstaande meerjaren plan van de SBN wordt deze kennisdeling en verspreiding dan ook als kern gezien. Een taak die juist in deze veranderende wereld meer dan ooit als noodzakelijk kan worden omschreven. Noodzaak, omdat het nationaal de collectieve, integrale kennis nog steeds ontbeert. Ik hoof hiervoor maar naar de niet optimaal functionerende KICH-site te verwijzen.

De wereld staat niet stil, dat is een zekerheid, en de taak van 't bestuur van de SBN is om de draaiende wereld bij te houden. Ik zal u op de hoogte houden!

KOOS DE LOOFF, VOORZITTER

15 APRIL 2009

DE RESTANTEN VAN DE STADSMUUR IN EN ACHTER DE VOORMAILIGE SOCIËTEIT RICHE, WILLEMSPLEIN 38 TE ARNHEM *FRANK HAANS*

Frank Haans brengt volgens eigen zeggen een “feel-good” verhaal over het rijksmonument Riche uit 1883, en de veel oudere restanten die het herbergt. In november 2006 vond hier een bouwhistorisch onderzoek plaats, voorafgaand aan de ingebruikneming van het pand door de Postbank (inmiddels ING). Tijdens dit onderzoek werd een boogconstructie van een weergang aangetroffen, die later bleek te horen tot de oudste stenen stadsmuur van de stad. Tijdens de daadwerkelijke verbouwingwerkzaamheden in januari 2009, werden ten slotte nog eens twee bogen ontdekt. Daarop werden de bouwplannen aangepast en inmiddels zijn de teruggevonden muurresten in het bankfiliaal zichtbaar gemaakt voor het publiek. Het is een goed voorbeeld van hoe verschillende welwillende partijen aanwezige bouwhistorische sporen hebben ingepast in de structuur van een pand waardoor de belevingswaarde is verhoogd.

DE OMGEVING VAN HET PAND

Het gebied waar de sociëteit staat heeft een lange en veelbewogen, voornamelijk militaire, geschiedenis. Op de hoek van de Jansstraat en het Willemsplein, stond tot 1825 de Sint Janspoort, welke deel uitmaakte van de oudste stenen verdedigingswerken rond Arnhem. Deze stenen ommuring stamt uit de 14de eeuw en verving een oudere aarden wal. Door nieuwe manieren van oorlogsvoering in de 16de eeuw voldeed de stenen ommuring niet meer en werden zware aarden verdedigingswerken aangelegd. De middeleeuwse poort werd vervangen door een nieuwe en aan de voorkant verrees een groot bolwerk. De locatie komt overeen met het huidige Willemsplein. Het concept van een ommuurde stad was in de 19de eeuw achterhaald.¹ De poort werd gesloopt en de verdedigingswerken gingen geleidelijk op in het stratenpatroon van de uitbreidende stad. Er werd niet verwacht dat er van deze verdedigingswerken nog restanten overgebleven waren, laat staan van de oudere middeleeuwse voorganger. Dit bleek in sociëteit Riche toch het geval

¹ Vermeldenswaard is echter wel dat de oorspronkelijke militaire functie in 1945 nog een laatste maal herleefde, toen er op de oude muurresten een Canadees stuk geschut werd opgesteld.

De in 2009 teruggevonden weergangsboog van de stadsmuur in het pand Riche te Arnhem. (foto F. Haans)

te zijn.

Waarschijnlijk is de voorganger van Riche begonnen als een muurhuis dat tegen de buitenzijde van de stadsmuur was aangebouwd. Het is mogelijk dat het functioneerde als herberg voor mensen die 's avonds te laat waren om de stad nog binnen te komen. Dergelijke huizen kwamen vaker voor in de nabijheid van stadspoorten.

De bovenverdieping van het pand werd gedeeltelijk op de stadsmuur gebouwd, zodat dit gedeelte van de muur hier niet gesloopt kon worden, zelfs toen de muur rondom het pand allang afgebroken was. In 1883 werd het pand verbouwd tot een sociëteit, genaamd Concordia, in 1886 omgedoopt tot Riche. De resten van de stadsmuur bleven hierbij bewaard, als structureel onderdeel van het gebouw.

DE RESTEN VAN DE STADSMUUR

De muurresten die in 2006 en 2009 werden ontdekt en opgemeten, lieten een merkwaardige bouwconstructie zien. De muur met weerbogen bleek namelijk niet als een geheel te zijn gemetseld,

maar de schildmuur stond in koud verband met de bogen. Mogelijk betreft het hier verschillende bouwfasen, echter het metselwerk was gelijk. Er was dezelfde steenmaat gebruikt: 32x15x7 cm, tienlagenmaat 84 cm. Klezoren werden toegepast als hoekoplossingen.

Het blijft onduidelijk of het hier een latere aanbouw betrof of dat er een andere reden was voor deze constructie. Bij de discussie na afloop werd opgemerkt dat de stadsmuren in Harderwijk en die in Venlo eveneens een losse schildmuur bezaten. Het zou een boeiend onderwerp voor toekomstig onderzoek kunnen zijn.

J.N.

OVER DE ZWOLSE STADSMUUR VAN 1500 - *DIRK-JAN DE VRIES*

Net als in vrijwel alle andere Nederlandse steden kan men in Zwolle niet spreken over "de" stadsmuur. Ook hier kent hij meerdere fasen, die op een aantal plekken nog bewaard zijn gebleven, in meer of minder originele vorm. Hoewel er enige jaren geleden nog een groot deel van het aardlichaam van een

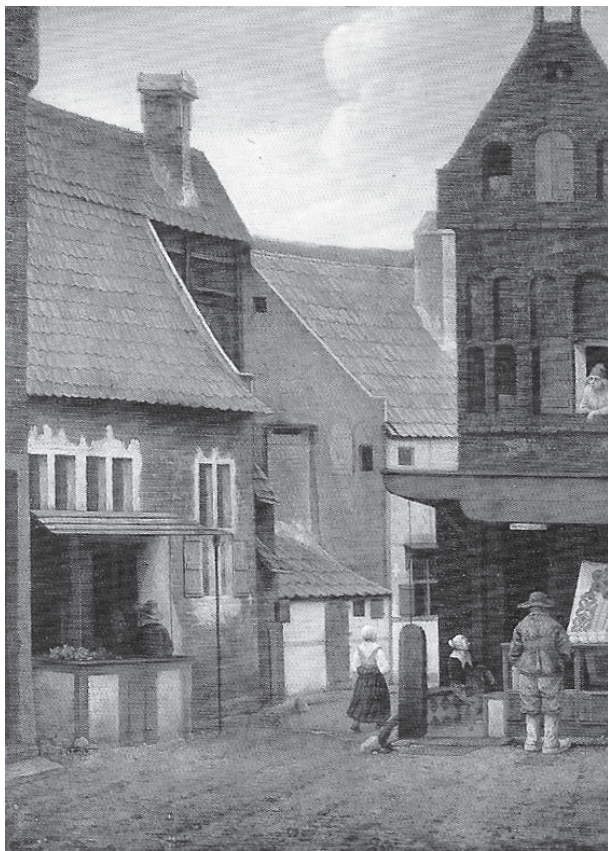
bolwerk is weggegraven, zijn de 16e en 17e eeuwse verdedigingswerken nu nog goed in de stadsplattegrond van Zwolle te herkennen.

De voorgaande middeleeuwse stadsmuur, kende in hoofdzaak twee verschijningsvormen. De oudste bestond uit een muur met weerbogen. Een latere van rond 1500 was massief van opzet en had bovenop een weergang, rustend op een uitkragend rondboogfries in het metselwerk aan de stadszijde.

Deze latere muur is gebruikt bij een aantal stadsuitbreidingen, waarbij het gebied rond De Smeden als een goed voorbeeld kan dienen. In deze wijk is de

stadsmuur in de jaren '70 met integratie van de originele resten gereconstrueerd door architect Verlaan. Hoewel het grotendeels reconstructies betreft, vormt het een aanschouwelijk voorbeeld van de bouw van de laatmiddeleeuwse stadsverdediging. De eerste aanzet tot de stadsuitbreidingen bij De Smeden in de vijftiende eeuw was eigenlijk illegaal. Zonder medeweten van het stadsbestuur werd hier in 1466 een begin gemaakt met de bouw van een Franciscaner Broederklooster.² Dit werd buiten de toenmalige stadsmuren gebouwd. De stad benutte de werkzaamheden aan het klooster om het gehele gebied vol te bouwen. Rond 1490 kwamen er nieuwe poorten (o.a. de Steen- en Vispoort) waarna rond 1535 de Zwolse stadsmuren in verhoogd tempo werden afgebouwd, toen de Hertog van Gelre als dreiging voor de stad werd gezien. Al deze bouwactiviteiten zijn dus in eerste instantie in gang gezet door een illegaal bouwwerk aan de buitenzijde van de muur.

Het bouwen van huisjes aan de binnenzijde van de stadsmuur was een veel gangbaarder ver-

Het schilderij van Jacobus Vrel, waarop mogelijk de Zwolse binnenstad staat afgebeeld.

² Momenteel is hier het bekende restaurant de “Librije” gevestigd

schijnsel, ook in Zwolle. Een schilderij van de zeventiende-eeuwse schilder Jacobus Vrel toont een stadsgezicht, met enkele muurhuizen aan de binnenzijde van een stadsmuur, mogelijk de Zwolse binnenstad. Helaas is van geen enkel schilderij van Vrel de exacte locatie van de afbeelding bekend.

Dirk-Jan stelt de toehoorders de vraag, wanneer de steden in Nederland toestemming gaven om ook aan de buitenzijde van de stadsmuur huizen te bouwen, iets wat de verdedigende functie niet ten goede kwam.

J.N.

MEERDERE ONDERWERPEN BETREFFENDE UTRECHT *FRANS KIPP*

Frans had drie verschillende presentaties, waarvan de eerste twee kort worden behandeld, terwijl op de derde wat dieper wordt ingegaan. Als eerste toonde hij de toehoorders een stuk natuursteen, waarschijnlijk afkomstig van het bouwpuin van enkele huizen die moesten wijken voor de bouw van het paleis van Lodewijk Napoleon in Utrecht, 1807. De steen was al onderzocht maar de soort bleef onduidelijk. De vraag werd gesteld of iemand van de aanwezigen de steensoort wellicht kon thuisbrengen. Dat was niet het geval.

De tweede presentatie bestond uit een animatie over de rol van kerktorens in het stadssilhouet. Hiervoor had hij een zogenaamd torenpanorama gemaakt, waarbij de verschillende torens van de Utrechtse stadskerken door de loop van de tijd werden gevolgd. Opvallend waren de vele stadsbranden en de stimulerende werking van de bouw van de Domtoren, die leidde tot veel navolging bij de andere torens. Vaak worden torens na stadsbranden herbouwd in de oorspronkelijke toestand, en niet volgens een compleet nieuw ontwerp.

EXCURSIE DOOR DE DOMTOREN IN 1838

Het derde en laatste onderwerp was een excursie door de Domtoren in 1838. Nadat in 1836 werd voorgesteld de Domtoren te slopen (!) wegens bouwvalligheid, ontstak er een storm van kritiek. Er werd toen besloten tot restauratie, en in 1838 werd een torenmaquette gemaakt als leidraad voor deze restauratie. Deze unieke, zeer nauwkeurig gemaakte maquette is bewaard gebleven, en geeft ons vandaag de dag inzicht hoe de toren er in die tijd uitzag. Er zijn tal van authentieke details te ontdekken, die bij de echte toren helaas niet meer aanwezig zijn.

Frans heeft de maquette uitvoerig onderzocht en liet enkele foto's zien, vooral ook van het gedetailleerde binnenwerk. Aan de zuidzijde is de Bisschopspoort naar de brugkapel te zien. Bovenin bevindt zich het van oorsprong middeleeuwse torenwachterhuis, dat in de Domtoren niet meer aanwezig is: het werd gesloopt rond 1900. Vrijwel de gehele middeleeuwse inrichting is in de maquette aanwezig. Zichtbaar zijn het hijsluik, een schuurtje, de schouw, enkele verdiepingen en het balkonhok met hijsgat.

Aan de zuidzijde, een niveau hoger dan de Bisschopspoort, was een raam, waar de torenwachter een zonnewijzer had opgesteld, zodat hij dagelijks het uurwerk van de torenklok gelijk kon zetten met de zon.

In het model is ook de oorspronkelijke klokkenstoelconstructie uit 1505 weergegeven, evenals de zeventiende-eeuwse beiaard met een speelwerk uit 1668. De maquette is zo gedetailleerd dat zelfs de verankeringen in hout en metaal zijn te onderscheiden.

De torenkap uit 1380 is aanwezig. Deze werd in 1900 van de Domtoren verwijderd en gesloopt, omdat men toen niet geloofde dat dit origineel kon zijn. Het torenkruis uit 1381 bekroont de top. In realiteit bestaat dit kruis nog, zij het als los onderdeel.

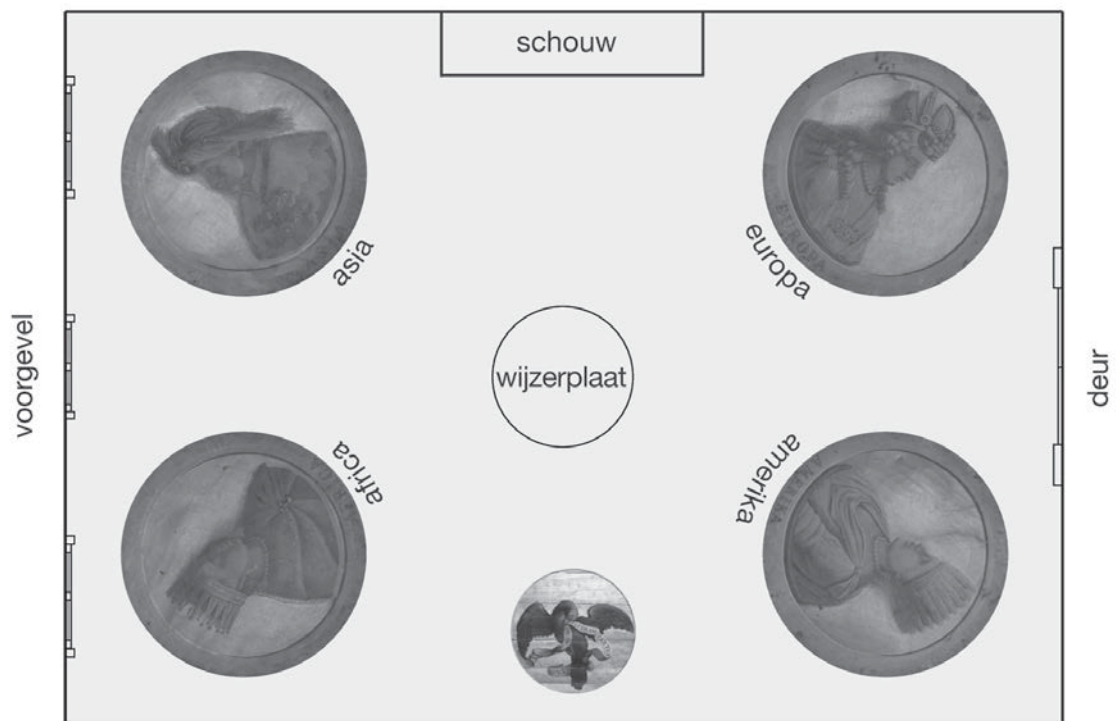
Deze maquette is een prachtig voorbeeld van een bouwhistorisch hulpmiddel, volstrekt anders dan de meer gebruikelijke archiefstukken of afbeeldingen. Ze levert een schat aan informatie op in een zeer tot de verbeelding sprekende vorm.

J.N.

10 JUNI 2009 - MET KLEURHISTORISCH PLATFORM

DE PLAFONDSCHILDERIJEN VAN DE RAADZAAL IN DEN BOSCH *AD VAN DRUNEN*

Ad van Drunen presenteerde een onderzoek naar de plafondschilderijen, nadrukkelijk geen plafondschilderingen aldus Ad, in de raadszaal van Den Bosch. Het betreft vier op doek aangebrachte ronde schilderijen die oorspronkelijk voor het stadhuis vervaardigd zijn op het eind van de 17de eeuw. Al drie keer was hij met het Bossche stadhuis geconfronteerd, eerst bij de restauratie in de jaren '70 van de twintigste eeuw toen hij als 'vreemde vogel' kort na zijn aanstelling als stadsbouwhistoricus mocht rondkijken, later bij bouwwerkzaamheden waarbij hem de toegang 'als gemeentelijke lastpost' werd ontzegd en tenslotte in 2005 toen er opnieuw ingrijpend verbouwd is. Het kan verkeren... De besproken schilderijen bevinden zich in de voorzaal van de middenbeuk van het stadhuis. Dit representatieve gebouw kreeg na een kleine brand in december in 1669 zijn huidige vorm. Drie huizen werden samengevoegd achter een nieuwe Classicistische gevel, ontworpen door meerdere architecten, Pieter Minne en Claes J. Persoons. De opgave was niet eenvoudig omdat vele niveauverschillen overwonnen moesten worden. Jacob Roman ontwierp de vierschaar in de hal en de verbindingsgang met enkele trappen tussen het stadhuis en de achtergelegen griffie. Roman maakte ook een ontwerp voor het plafond van de voorzaal op de eerste verdieping van de middenbeuk. Deze grote zaal, de raadzaal, werd in 1693 naar de mode van die tijd ingericht. De wanden werden bekleed met bestaande, aangepaste gobelins en halverwege

Montage van de vier medaillons op hun oorspronkelijke plek in het plafond. De schilderijen zijn voor de duidelijkheid op een grotere schaal afgebeeld dan de rest van het plafond. (foto A. van Drunen)

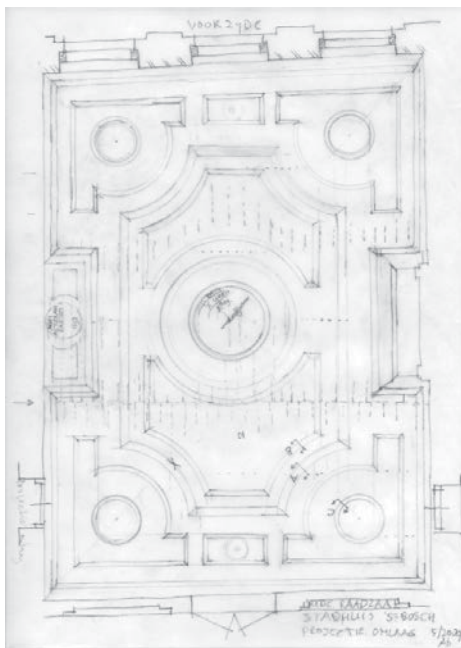
de zijmuur werd een oudere schouw geplaatst met een fraai gebeeldhouwd fries en een schilderij uit 1646. Het balkenplafond kreeg een betimmering voorzien van lijstwerk en de grote klok van voor de brand kreeg een centrale plek in het plafond. Het bestek van Roman is bewaard. Er is sprake van zes schilderstukken die op doek zouden moeten worden aangebracht en daarna tegen het plafond bevestigd worden. Roman schrijft dat hij een bekwame man kent die buitengewoon goed marmert. Wie deze schilder was, vermeldt hij niet. Volgens een achttiende-eeuwse bron zou Pieter de Hoogh er bij betrokken zijn. Het plafond is echter niet van Roman/De Hoogh stelde Ad, maar zou door Elias van Nijmegen zijn ontworpen en geschilderd. Hij zou het concept hebben bedacht en van zijn hand zouden ook de vier op doek geschilderde medaillons zijn. Op de vergadering van het stadsbestuur van 28 juli 1693 dien Van Nijmegen namelijk ook een plan in. Niet duidelijk is of hij een eigen ontwerp voorstelt of het ontwerp van Roman als uitgangspunt neemt. In dit laatste geval zou dat inhouden dat hij voorkennis had van het ontwerp van Roman, wat gezien de indiening van beide plannen op de dezelfde dag, niet aannemelijk is. Bovendien zijn er maar vier schilderijen aanwijsbaar.

In 1879 vonden werkzaamheden plaats nadat de Rijksadviseurs voor de monu-

menten advies hadden uitgebracht over het plafond. Zij adviseerden om de gemarmerde vlakken een efen kleur te geven, de geschilderde lijsten te vervangen door bewerkte houten lijsten en de ronde schilderijen in de hoeken hoger aan te brengen. De schilderijen verbeelden de vier werelddelen. De personificaties van Azië, Amerika, Europa en Afrika zijn op doek geschilderd en in een ronde houten lijst gevat. Ze werden kort na 1961 uit het plafond verwijderd en op zolder opgeslagen. Het feit dat de werken nog nooit zijn schoongemaakt maakt ze zeer bijzonder, reden voor Ad om te adviseren hiervan af te blijven en ze te laten in hun oorspronkelijke toestand en ze te herplaatsen in de oude raadzaal.

Het plafond zelf is in de loop der tijden vaker aangepakt en behandeld. Niet alleen de kleurstelling veranderde, maar mogelijk ook het lijstwerk, dat enkele vragen oproept. Zo bleek uit onderzoek dat onder een van de lijsten een stuk papier uit 1818 schuilging. Of het hier om een opvulling bij een restauratiebeurt ging dan wel een wijzing van de lijst in die periode is niet duidelijk geworden.

A.R.

Schets van het plafond in het raadhuis te Den Bosch. De geschilderde medaillons zaten oorspronkelijk in de vier cirkels in de hoeken van het ontwerp. (tekening A. van Drunen)

DE MEUBELRESTAURATIES VAN WELGELEGEN IN HAARLEM *JURJEN CREMAN*

De tweede bijdrage op het Platform was die van Jurjen Creman. Als meubelrestaurator van het bureau Folkers, Vos & Creman werd hij betrokken bij de restauratie van een grote partij meubels, met name stoelen, afkomstig uit Paviljoen Welgelegen te Haarlem. Dit pand is een bijzonder voorbeeld van achttiende-eeuws classicisme en werd in de periode 1785-1792 gebouwd voor de schatrijke bankier Henry Hope (1735-1811). Architect was Abraham van der Hart (1747-1820). Hij ontwierp een gebouw met prachtige zalen, onder andere bestemd voor de indrukwekkende collectie schilderijen van Hope. Bij de in vele kleuren gedecoreerde ruimten werden de meest luxe materialen verwerkt.

Bij de inrichting werd het ameublement aangepast op de kleurstelling van de vertrekken.

In 1808 kocht Lodewijk Napoleon het buiten, enkele jaren daarna werd het Koninkrijk der Nederlanden eigenaar en van 1814 tot 1820 was het de woning van Wilhelmina van Pruisen. Na haar dood besloot Koning Willem I het pand een museale functie te geven. Deze functie hield het pand honderd jaar lang waarna het omstreeks 1930 de huidige bestemming kreeg als provinciehuis. Met de veranderingen in de loop der tijd verdween een deel van de meubels. Andere stukken bleven in het gebouw bewaard, maar werden diverse malen overgeschilderd en bekleed.

Bij de recente restauratie onder leiding van architectenbureau Verlaan & Bouwstra werd besloten de overgebleven meubels aan een onderzoek te onderwerpen en ze te restaureren. Hierbij waren de nodige partijen betrokken. Het bouw- en interieurhistorisch onderzoek was van de hand van 'De Fabryck, Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek'. Het onderzoek naar de beschikkingen van het meubilair vond plaats door het Leidse bureau 'Le Singe Violet', het verf en pigmentonderzoek door Hans Piena uit Zutphen, de restauratie van het schilderwerk door Hannie de Keijzer uit Amsterdam en de stoffering door Gerelli-Jansen uit Didam. De coördinatie bij de meubels was in handen van het bureau Folkers, Vos & Creman.

Om enig overzicht te krijgen werden de meubelstukken gerangschikt en gesorteerd in typen. Ieder ameublement kreeg een letter en uit elke partij werd een representatief exemplaar gezocht om aan een onderzoek te onderwerpen. Dit onderzoek leverde interessante gegevens op. Enkele stoeltypen bleken verschillende keren overschilderd, waarbij de detaillering per laag soms moeilijk te achterhalen bleek. Verder toonde het onderzoek aan dat met de bloemrozetjes nogal eens gerommeld was, zo waren de nodige gipsen elementen door hout vervangen. De stoelen zijn per partij verschillend van houtsoort, waarbij de beukenhouten uitvoeringen een Franse herkomst leken te hebben, terwijl de iep en naaldhouten exemplaren van Nederlandse origine zijn. Voor wat betreft de zittingen waren er negentiende-eeuwse stoelen met springveren of achttiende-eeuwse exemplaren gevuld met paardenhaar.

Van elke set stoelen is tenslotte een stoel apart gehouden en niet gerestoreerd. Op deze stoelen zijn de oude kleurlagen nog aanwezig, net als de stoffering. De rest is opnieuw gestoffeerd en op basis van het kleuronderzoek opnieuw geschilderd.

Een goed voorbeeld is het ameublement B, dat van een serie uit de schilderijenzaal is en te dateren in de Hope-periode. Alle meubels zijn van notenhout en vermoedelijk van Frans origine, met een uitmonstering in blauw-wit en groen-wit. Onder de groene laag bevindt zich een crèmekleurige laag, onder het blauw komt ook groen voor, groen ook onder de stoffering, en de zijkanten zijn soms blauw. De stoelen zijn nauwelijks gelijmd maar zijn in elkaar gezet met enorme pengaten en toogpennen, de onderdelen gemarkeerd met twee halve maantjes en de sets genummerd. Geconcludeerd kan worden dat de stoelen a) voor de houtsnijder demontabel waren en b) in onderdelen verzon-

den konden worden. De stoelen zijn met stalen pennen gerestaureerd en voorzien van nieuwe stoelhoeken. Voor het restauratieschilderwerk is uiteindelijk de keuze gemaakt voor de kleur wit met een groen fond.

In het algemeen deed zich de problematiek voor dat de restauratie van de meubels helaas het sluitstuk vormde van de restauratie van het gebouw. Beter was geweest dat er in een eerder stadium een uitwisseling was tussen de diverse disciplines, de bouwhistorici, de restaurateurs van de architectuur en afwerking van binnenruimten en de meubelrestaurateurs. De meubels hebben immers een nauwe relatie met de architectuur en de interieurafwerking gehad en ze pasten in het totaalbeeld. Pas in een te laat stadium werd ontdekt dat ook de kleur paars een rol speelde, zowel bij de meubels als de betimmering, maar dit kleurelement was niet meer in te passen bij de reeds genomen beslissingen wat betreft de kleurkeuzen. Hoewel er wel besprekingen plaatsvonden waarbij gezamenlijk keuzes betreffend kleuren en stofferingen gemaakt werden, was er weinig onderling contact en waren de rapportages versnipperd.

A.R. & E.S.

SCHILDERWERK VAN HET MEUBILAIR VAN PAVILJOEN WELGELEGEN IN HAARLEM - *HANNIE DE KEIZER*

Hannie de Keizer is restaurateur en specialist in decoratieschilderwerk. Zij werd in 2008 door Jurjen Creman benaderd om het restauratieschilderwerk de doen van een deel van het meubilair van Paviljoen Welgelegen te Haarlem. In 13,5 weken heeft zij 54 meubels onder handen gehad. De Keizer gaat dieper in op de problematiek en schetst de moeilijkheden die een restaurateur aantreft, het omgaan met beschadigingen, het ontbreken van verf, dikke lagen krijt en vetlagen. De kleuren waren reeds onderzocht. Er werden proeven genomen, met b.v. drie soorten verf, met laklagen over verguldsel, met patineringsmiddelen om ornamenten beter uit te laten komen en ondermeer werd er naar gestreefd om de stoelen hun doorleefde uitstraling te laten behouden.

E.S.

STEEN IN BEELD, AFWERKING VAN NATUURSTEEN OF AFWERKING ALS NATUURSTEEN - *FRANS KIPP*

Frans Kipp is bouwhistoricus van de Gemeente Utrecht. Toen hij in 1975 als medewerker in dienst kwam speelden de kleuren een geringe rol in het stadsbeeld en zeker ook bij monumenten. Het algemene beeld was sinds het eind van de 19de, begin 20ste eeuw, dat gevels van schoon metselwerk of van natuursteen waren en behoren te zijn. Daarnaast moest er waardering zijn van eerlijk zichtbaar materiaal. Vele panden in Utrecht waren en zijn witgepleisterd of witgeschilderd zijn, en details als deuren, kozijnen en ramen geverfd zijn in de kleur van het bekende monumentengroen. Sindsdien is er veel veranderd. Aarzelend is het bewustzijn gegroeid dat de gebouwen in het verleden veel kleurrijker waren. Meischke wees er al in 1966 op dat de muren essentiële dragers zijn van de dunne huid van de verf- of pleisterlaag. Sindsdien is het besef gegroeid dat bij monumenten veelal de oorspronkelijke afwerklagen verdwenen zijn. Daarom moet er aandacht worden gegeven en is onderzoek nodig naar de mogelijk nog aanwezige sporen of naar de oorspronkelijk kleuren onder de huidige kleurafwerking. Het is thans zelfs zeer gebruikelijk geworden om met kleurtrapjes te onderzoeken welke kleurlagen er in het verleden zijn toegepast. Dit is des te belangrijker daar de huidige schilderspraktijk immers vaak standaard inhoudt dat alle verflagen rigoureus worden afgekrabd. Overigens waren niet alle gebouwen geschilderd. Bijvoorbeeld bij de Pieterskerk is bij een tufstenen buitenmuur (1040) van een van de zijkoren, die later werd ingebouwd, gebleken dat de muur ongeschilderd was. Door de vermenging van de voegspecie met baksteengruis ontstond wel roodachtig voegwerk en daardoor een kleureffect. Schilderwerk is ook afwezig bij de pronkfaçade van Zoudenbalch (1465), behalve bij de ingang. Bij de gevel van de Fundatie van Renswoude (1756) zijn de holle profielen in de hardsteen onderdelen geschuurd met olie; dit kleureffect heeft geleid tot de traditie van zwart schilderen van dergelijke details.

Met vele Utrechtse voorbeelden toont Kipp een aantal aspecten van oude kleurafwerkingen op monumenten, die voorkomen op of afgeleid zijn van natuursteen. De vraag is waarom gevels of onderdelen als pijlers/kolommen, die bekleed en opgetrokken zijn met dure geïmporteerde natuurstenen, afgedekt werden met kleur- en/of pleisterlagen. Eén verklaring is dat men een homogeen, strakker effect beoogde, een tweede is dat het materiaal versterkt of benadrukt werd. Ten derde werd door het schilderen of bepleisteren het verlies van natuursteeneffect door verwerking verdoezeld en tenslotte, maar zeker van belang, konden op deze wijze reparaties worden weggewerkt.

Bij de Dom zijn diverse plaatsen illustratief voor het streven naar een homogene afwerking. Aan de oostzijde van de Domtoren bevindt zich achter de boog, die oorspronkelijk aansloot op het schip, de oorspronkelijke tufstenen gevel (1327/'28) die is voorzien van een dunne pleisterlaag met strakke witte

voegen. Ook onder het dak van de sacristie is op de bakstenen muur tufsteenkleurig pleisterwerk met witte blokvoegen (1320). Bij de steunberen achter het koor bevinden zich hoekblokken in diverse maten en kleuren; het onregelmatige beeld was homogeen en strak gemaakt door een oorspronkelijk aanwezige bepleistering van de ietwat terug liggende vlakken. Een tijdens het bouwen achtergebleven, opgespijkerd leistung, dat de dikte van de aan te brengen pleisterlaag aangaf, vormt een bewijs voor de werkwijze en de oorspronkelijk aanwezige pleisterlaag.

De Pieterskerk heeft vieringspijlers van trachiet (1040), die in tufsteenkleur met witte voegen zijn geschilderd. De geschilderde blokvoegen lopen geheel niet gelijk met de echte voegen. Bij de Nicolaaskerk zijn resten van pleisterlagen (secundaire tufsteen, 1479) aangetroffen. Bij de Janskerk zijn gekleurde pleisterlagen aanwezig (16de eeuw) die de functie hadden de overgang van een oudere naar een nieuwere bouwphase te verzachten.

Het versterken of netter maken van de wandafwerking komt bij voorbeeld tot uiting als bij nissen in de kloostergang bij de dom. Voor de tracering tufsteenblokken zijn daar gebruikt waarbij een bepleistering met schijnvoegen is aangebracht (1400). Ontbrekende traceringen werden ook bijgeschilderd, zoals in de kloostergang of in diverse kapellen van de dom.

Bekend en veelvuldig toegepast is de suggestie van kostbaar materiaal, waarbij met schilder- of pleisterwerk, of zelfs met bakstenen een imitatie van tufsteen of zandsteen is teweeggebracht. Onder andere spekbanden werden veelvuldig in allerlei materialen toegepast. Ook toonde ons Kipp met vele voorbeelden en varianten hoe de verwerking van natuursteen en baksteen door kleuren en pleisterwerk en zelfs door kunststeen werd gecamoufleerd.

Frans eindigde met een pleidooi voor het herstel van de oorspronkelijke 'huid' en het architectonische effect van kleuren. Hierbij toonde hij in spectaculaire plaatjes, de reconstructie van kleurcontrasten bij de Domtoren en bij de voor-gevel van de Catherijnekerk. Bij beide waren de bakstenen gevels roodgeschilderd, sterk contrasterend met de grijze kleur van de natuurstenen hoekblokken, vensteromlijstingen, traceringen en andere details.¹

E.S.

¹ Dit en veel meer is na te lezen in de publicatie: W. Dubelaar, *Utrecht in steen, Historische bouwstenen in de binnenstad*, Utrecht 2007.

BOUWEN IN BAKSTEEN, OORSPRONG VAN DE KLOOSTERMOP¹

DIRK DE VRIES

Dirk de Vries deed verslag van een recentelijk bijgewoonde tweedaagse conferentie in Groningen over baksteen, tevens over een congres in Koksijde/Gent. Hij heeft ook een 'brick-session' gevolgd tijdens het International Medieval Congress aan de universiteit van Leeds (GB).

Het is merkwaardig te moeten concluderen dat in Nederland de vroegste bakstenen niet vóór 1150 voorkomen, terwijl in Frankrijk al in de 9de -10de eeuw en in Engeland in de 11de eeuw bakstenen werden toegepast. In Nederland en de omringende landen hebben de grote bakstenen, in de volksmond 'kloostermoppen' genoemd, al een min of meer vaste maatverhouding van 4:2:1 (lengte, breedte, dikte). We treffen oude gedateerde bakstenen bijvoorbeeld aan in de kerktoeren van Slochteren (XIIIB), in noords kettingverband gemetseld. De theorie is dat het grote formaat van de kloostermoppen samenhangt met de natuursteenblokken, die in grote formaten werden verwerkt.

Het mausoleum Galla Placidia te Ravenna, eind 5de eeuw. (foto D.J. de Vries)

In Engeland komen de vroegste bakstenen voor Zuid-Engeland in het graafschap Essex, en in Noord-Frankrijk in de streek Bretagne. Van de daar gebruikte vrij platte kloostermoppen (afmetingen van 32-33 x 15-16 x 4,5-5,5 cm) dacht men tot nu toe dat dit hergebruikte Romeinse bakstenen waren, omdat het formaat enigszins overeenkomt met de halve tegulae van de Romeinen. Maar dankzij de OSL-methode² van de Universiteit van Durham zijn de bakstenen thans nauwkeurig te dateren. Hiermee werd vastgesteld dat er geenszins Romeins afbraakmateriaal is gebruikt en dat de dateringen van de baksteen in Engeland in de 11de eeuw vallen. Onder andere bij Bradwell (1038 + c. 60 jaar) en bij Chipping Ongar (1040 + c. 30 jaar), en in Frankrijk nog vroeger: bij de St. Philibert-de Grand Lieu (9de eeuw) en de Notre Dame-sous-Terre in St. Michel (10de eeuw).

De combinatie van baksteen met natuursteen komt in Frankrijk eveneens een of twee eeuwen eerder voor dan in Nederland, zowel in het Loire-gebied (Tours) als in de Bretagne (Mont St. Michel). Er lijkt, ook wat betreft de toepassing van natuursteen en grote bakstenen, een uitwisseling tussen het noordwesten van Frankrijk en het zuidwesten van Engeland te hebben plaatsgevonden. In Vlaanderen werden in die tijd overigens veel dikkere stenen toegepast.

¹ Zie ook: D.J. de Vries, *Baksteen: oorsprong, besparen en verfijnen*, in: Stad & Lande, nr. 2, 18 (2009), 4-9.

² Optically Stimulated Luminescence; methode om aardewerk, bakstenen e.d. te dateren.

Dat het formaat van de Romeinse tegulae nog lange tijd van betekenis was, zien wij in van oorsprong Romeinse steden als Trier (Duitsland) en uiteraard in Italië. In Byzantium (Istanboel, Turkije) werden ze tot in 17de en 18de eeuw toegepast. Om dit te illustreren nam De Vries ons vervolgens mee op zijn reizen naar Italië. Hij toonde ons een groot aantal monumenten uit de 15de tot de 16de eeuw, met name kerken, van Ravenna tot Rimini, onder de vermelding van de vele baksteenformaten en andere details. Interessant is dat al vroeg uiteenlopende formaten werden verwerkt, zowel de Romeinse tegulae als bakstenen van kloostermopomvang. Problematisch is wel b.v. in Ravenna de datering van de gebouwen, die gebaseerd is op verhalen van Agnellus van Ravenna uit de 9de eeuw, waarvan de wetenschappelijke waarde twijfelachtig is. Het dikkere formaat bakstenen komt bijvoorbeeld voor bij de toren van San Apollinare Nuovo (VIII-IX) in Ravenna of bij kleinere zaalkerkjes of basilica's in dorpen en het buitengebied (VI-X). Nog vroeger komen ook moppen voor bij de Galla Placida (424-434) in Ravenna en zelfs bij Romeinse villa's in de buurt, b.v. Russi (eerste eeuw na Chr.). In dit verband verwijst De Vries naar het traktaat over architectuur van Vitruvius (eerste eeuw na Chr.) waarin behalve de tegulae ook de 'Lydische' tegel wordt genoemd, een baksteen die vermoedelijk vergelijkbaar was met de (dikkere) kloostermop. De Lydiërs, afkomstig uit een gebied dat thans in West-Turkije ligt, trokken in de 8ste eeuw vóór Chr. naar Umbrië in Italië, en hebben ongetwijfeld invloed gehad op de Etruskische beschaving. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat de massieve, grote kloostermop in Italië is terug te voeren op een oude traditie.

E.S.

VERSIAG DONATEURSDAG

10 OKTOBER 2009 TE UTRECHT

Afgelopen 10 oktober vond voor de zeventiende keer de jaarlijkse donateursdag van de Stichting Bouwhistorie Nederland plaats. Traditiegetrouw in een stad waar de historie vanaf spat. Dit jaar werd dat Utrecht. Dat dit een goede keus was, zullen de aanwezigen achteraf beamen.

Het ochtendprogramma ving aan in het auditorium van het Catharijneconvent, alwaar een grote groep bouwhistorici, SBN-ers, monumentenzorgers, geïnteresseerden en bouwhistorici-in-spé bijeen kwam om de lezingen van het ochtendprogramma te volgen. Uiteraard was er koffie om wakker te worden, daarna werd de groep ontvangen door Koos de Looff, de nieuwe voorzitter van de SBN. Deze stelde dat de SBN, na een fase van pubertijd, eindelijk volwassen geworden is. Daarnaast gaf hij aan dat vanuit de SBN de opvattingen van minister Plasterk in het kader van de MoMo en de daarmee gepaard gaande versimpeling van de regelgeving niet ondersteund worden. Volgens De Looff

Dirk Jan de Vries geeft uitleg in de kap van de Dom te Utrecht (foto R. Stenvert)

dienen de versimpeling van de regelgeving en het feit dat de minister stelt dat het aantal beschermde objecten in Nederland voldoende is, niet de integrale belangen van het Nederlands cultuurgood.

Harm Janssen, wethouder Monumentenzorg van Utrecht, heette de groep welkom en sprak zich positief uit over de grootte van de groep. Hij had gedacht een paar bouwhistorici te moeten toespreken in plaats van een zaal vol. Hij wees op de rijke historie van de stad Utrecht en duidde enkele verschillen en overeenkomsten tussen inwoners van de stad 3000 jaar geleden en de huidige inwoners. Dat de historie van de stad ver teruggaat is onder andere nog afleesbaar in oude boerderijafdrukken en aan resten van het Romeinse castellum. De wethouder vertelde dat Frans Kipp in de jaren '70 de eerste was die in dienst van de gemeente Utrecht gericht stads- en bouwhistorisch onderzoek is gaan doen. Resultaten hiervan maakten het mogelijk naar een balans te gaan zoeken tussen historische waarden

en toekomstig gebruik van historische panden. Met de loop der jaren werd de 'bouwhistorische' blik op de stad verbreed van het historische centrum naar de gehele stad. Recentelijk kwam daarbij ook aandacht voor het industriële erfgoed. Toch is er volgens Janssen nog steeds veel te ontdekken achter de Utrechtse gevels. De gemeente wil voorkomen dat nog onontdekte waarden van het gebouwde erfgoed in de toekomst verloren gaan bij restauraties, renovaties of sloop. Ook het nieuwe bestemmingsplan voor de binnenstad draagt bij het behoud; daarin wordt rekening gehouden met 'potentiële cultuurhistorische waarden', die zijn en worden vastgelegd op een 'architectuur en bouwhistorische waardenkaart'. Cultuurhistorische waarden spelen zo een rol in de ruimtelijke ordening van de stad Utrecht.

Na de lovende woorden van de wethouder over Frans Kipp, kwam deze zelf aan het woord om een beeld te schetsen van de historie van het stads- en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht. In Utrecht is dit onderzoek altijd in ruime zin benaderd, vanuit de optiek goed om te willen gaan met de historie en de

culturele kwaliteiten van de stad. Volgens Kipp gaan de wortels van het huidige bouwhistorisch onderzoek ver terug in de tijd. In dit kader noemde hij de Domtafelen (panelen die in de Domkerk hingen met daarop een overzicht van de historie van de stad) en de stichting van het Museum voor Oudheden (waar ook ruimte was voor oude bouwfragmenten) in 1838, ongeveer tegelijkertijd met de oprichting van een tijdschrift over de Utrechtse geschiedenis. Maar ook het onderzoek van S. Muller resulterend in het boek 'Oude huizen te Utrecht' en de bouwloods van W. Stooker (oud-opzichter gemeente Utrecht) ten tijde van de restauratie van de Domtoren, beide begin 20ste eeuw. Deze gebeurtenissen waren ieder op zich van groot belang voor 'bouwhistorie', maar hadden nog geen structureel karakter.

Vanaf het moment dat C.L. Temminck Groll het Bureau Monumenten wás (hij deed in zijn eentje onder andere de uitgifte van een tijdschrift, het opstellen van restauratieplannen, stedenbouwkundige begeleiding en begeleiding opgravingen) werd het onderzoek langzamerhand wel meer van structurele aard. De volgende generatie werd behalve door Frans, gevormd door Bart Klück en Bert Maes, beiden bioloog. Zij startten hun carrière bij de gemeente Utrecht met een inventarisatie en onderzoek van op de sloopleist staande panden en botten hierbij flink met de Dienst Volkshuisvesting van de gemeente, die op dat moment 'oude rommel' uit het stadsbeeld wilde opruimen. Het behoeft geen verdere uitleg dat zonder deze heren het huidige Utrechtse stadsgezicht een ander aanzien gehad zou hebben.

In de loop van de tijd nam, aldus Kipp (zelf sinds 1975 in vaste dienst bij de gemeente), de voorraad bouwhistorische en archeologische gegevens uit onderzoek toe en werden de resultaten samengebracht in publicaties zoals de jaarlijkse 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek' en het in 1989 uitgegeven boek 'Utrechtse huizen binnen de singels'. Tegenwoordig is men een stap verder dan het bijeenbrengen van gegevens. Het accent is verlegd naar het toegankelijk maken van de gegevens en men poogt tot een synthese van archeologie, monumentenzorg, bouwhistorie en stedenbouw te komen, met als doel het cultuurgood van de stad integraal te kunnen benaderen. Frans eindigt met enkele voorbeelden van deze benadering.

Hein Hundertmark zoomde tijdens zijn lezing in op de Buurkerk en de Paulusabdij. Hierbij werd duidelijk dat, ondanks dat een pand in het verleden al eens onderzocht is, nieuwe analyse tot nieuwe perspectieven kan leiden. Naar de roerige geschiedenis van de Buurkerk is al meerdere malen onderzoek verricht, onder andere door Haslinghuis en Haakma Wagenaar. De Paulusabdij is reeds onderzocht door Stooker en later door Temminck Groll (zijn eerste onderzoek). Recent onderzoek leverde resultaten op die een aanvulling bleken op het werk van laatstgenoemde. Tijdens het middagbezoek aan de Paulusabdij maakte Hundertmark duidelijk welke sporen en restanten er nog allemaal in het gebouw zichtbaar zijn. Ook werd duidelijk dat het beheer en gebruik van het gebouw door de Rijksgebouwendienst meer kwaad dan goed gedaan heeft. Zo zijn ten behoeve van de aanleg van een fietsenkelder de kruisribgewelven uit

de kelder verwijderd en vervangen door een meer ‘praktische’ betonconstructie.

Hundertmark gaf nog aan dat bouwhistorisch onderzoek soms een handje geholpen wordt door het toeval. Hij kwam recentelijk precies na een regenbui bij de Paulusabdij en zag een verschil in mortel, doordat beide mortels anders kleurden door het vocht. Bij droog weer, zo gaf hij zelf aan, had hij het subtiele verschil in samenstelling waarschijnlijk nooit opgemerkt.

Na de pauze schetste Jan van der Hoeve voor de aanwezigen een beeld van bouwhistorie in de Utrechtse praktijk. Hij signaleert de verschuiving van objectgericht naar structuurgericht onderzoek, waarbij de focus met name komt te liggen op objecten in hun context. Samenwerking tussen disciplines als bouwhistorie, archeologie, stedenbouwkunde en monumentenzorg is hierbij van belang. Als praktijk- én schoolvoorbeeld droeg Van der Hoeve de verbouw en restauratie van de Universiteit Utrecht aan de Drift aan. Bij dit project is de bouwhistorische discipline vroeg bij de planvorming ingeschakeld, namelijk voordat het ontwerp gemaakt is. In zo’n geval kunnen de waarden van het object (of de objecten) die vastgesteld worden na het bouwhistorisch onderzoek als basis voor ontwerpuitgangspunten dienen, overigens zonder hierbij dicterend te zijn. Het is volgens Van der Hoeve eveneens wenselijk om resultaten van bouwhistorisch onderzoek te gebruiken bij de plantoetsingsfase. Daarbij moet de bouwhistorische discipline bij de uitvoeringsfase nauw betrokken zijn. Dit omdat tijdens de uitvoering vaak bouwhistorisch interessant materiaal tevoorschijn komt, maar ook omdat dit de periode bij uitstek is om een gebouw goed te kunnen documenteren. Juist voor begeleiding in de uitvoeringsfase ontbreekt in Utrecht de bouwhistorische capaciteit, behalve voor grote projecten.

Ronald Stenvert, die langzamerhand een soort goeroestatus bereikt op het gebied van bouwhistorie van de jongere bouwkunst, hield zijn verhaal over de industriële bebouwing langs de Vaartse Rijn. Deze Vaartse Rijn was van de Middeleeuwen een doorgaande scheepvaartroute en verwerd in 1892 tot een zijtak van het Merwedekanaal. De bebouwing langs deze vaarroute heeft in de kern vaak met ‘klei’ te maken. Sinds de middeleeuwen waren hier onder andere tegelfabrieken en pottenbakkers gevestigd, vanwege brandgevaar juist buiten de stad.

Dat de historie van de bebouwing ver teruggaat is terug te vinden in de huidige meubelfabriek die sinds 1918 langs de Vaartse Rijn gevestigd is. De gelaagdheid van het gebouw is volgens Stenvert te beschrijven als ‘een gebouw in een fabriek in een fabriek’. Binnen de constructie van de meubelfabriek, die gebouwd is op een aaneenschakeling van meerdere percelen, is een schuine lijn van een eerdere perceelsindeling te herkennen. Namelijk die van Rotsoord, het vroeg 18de eeuwse woonhuis van Francois van Oord, en van de voormalig Marmelmakerij (eind 17de eeuw) die hier gevestigd was, waarvan Van Oord de oprichter was.

Stenvert gaf tijdens zijn verhaal aan dat het benoemen van een gebouwon-

derdeel als ‘uniek’ een riskante zaak is. Het door hem als ‘uniek’ bestempelde Fusée-dak (een betonnen schaaldak dat als drager een bamboeachtige constructie van aardenwerken kruiken heeft) bleek namelijk evenbeelden te hebben in Den Bosch en Enschede. Daaruit blijkt dat de kennisopbouw over vooral de 20ste eeuwse bouwkunst nog in de kinderschoenen staat.

Na geestelijk goed gevoed te zijn door de interessante lezingen, werd ook het lichaam goed gevoed met een heerlijke lunch in restaurant De Rechtbank, waarna het middagprogramma kon beginnen. Verdeeld in groepen werden enkele markante Utrechtse bouwwerken bezocht. Van de Domkerk en de voormalig kapittelzaal waren de kapconstructies voor ons toegankelijk. En wat bleek: doorgewinterde bouwhistoricus of niet, in zo’n kap lopen blijft bijzonder interessant. Hein Hundertmark kon in de Paulusabdij ‘live’ aanwijzingen en uitleg geven, waardoor zijn verhaal van ’s ochtends voor de aanwezigen ging leven. Ook werd het 16de eeuwse bolwerk Manenburg bezocht, dat deel uitmaakt van het uit drie bolwerken bestaande zuidelijk verdedigingswerk van de stad. Aldaar verhaalde Bart Klück op beeldende wijze over de verdediging van de Domstad in de loop der eeuwen. Interessant feit dat hierbij ten gehore kwam, was dat ieder bolwerk uit meer dan twee miljoenen bakstenen bestaat en dat om aan deze enorme hoeveelheid stenen te komen veel Utrechtse panden dienden te worden afgebroken. Om met de woorden van Klück te spreken; “half Utrecht zit in deze bolwerken”.

Bart Klück geeft uitleg in bolwerk Sterrenburg dat nu als kunstenaarsatelier in gebruik is. (foto R. Stenvert)

Tijdens het middagprogramma was uiteraard ruimte om met elkaar van gedachten te wisselen over het vak. Hetgeen leidde tot verhitte discussies over opdrachtgeverschap van de Rijksgebouwendienst, Cuypers 'Love him or hate him', de eigenwijsheid van sommige architecten (kelder Paulusabdij!) en aannemers die het verdommen een kalkvoeg toe te passen. Algemeen gehoorde klacht van de bouwhistorici-in-spé: zonder ervaring geen werk en zonder werk geen ervaring!!!

De dag werd afgesloten op een steenworp afstand van de Domtoren, in de kelder van Café Het Weeshuis, alwaar ons door de gemeente Utrecht een borrel aangeboden werd in de ambiance van het 11de-eeuwse keizerlijke paleis Lofen. Hier werd nog lange tijd nagepraat over de zeer interessante en aange-name dag. Ik kijk nu alweer uit naar volgend jaar!

HANNEKE BLEIJS

DENDROCHRONOLOGISCHE DATERINGEN

IN DOESBURG

Bij het in kaart brengen van de ruimtelijke ontwikkeling van middeleeuwse steden en de rol die de nog bestaande huizen daarin spelen, zijn betrouwbare dateringen een onmisbare hulp. In tegenstelling tot een vergelijkbare IJsselstad als Zutphen, zijn tot dusver in Doesburg slechts enkele gebouwen diepgaand bouwhistorisch onderzocht en waren alleen dateringen bekend op grond van historische bronnen of de architectonische kenmerken. Van enkele huizen, bijvoorbeeld Boekholtstraat 11 en Koepoortstraat 24, bestaat het vermoeden dat zij in hoofdpopzet dateren uit de 14de eeuw. Ongetwijfeld bleven uit de vroege periode van baksteenbouw in het stadscentrum meer huizen bewaard. Ten einde meer te weten te komen over de bouwgeschiedenis van de stad is door de gemeente Doesburg, in samenwerking met de gemeentelijke monumentencommissie en het Doesburgs Oudheidkundig Fonds i.o. het initiatief genomen om daarvoor in aanmerking komende laat-middeleeuwse gebouwen dendrochronologisch te dateren. Het op deze wijze te ontwikkelen referentiekader is belangrijk voor het plaatsen van gebouwen en gebouwdelen in hun historische context en maakt typologische ontwikkelingen en de daarmee gepaard gaande bouwtechnische innovaties inzichtelijk. Op deze wijze kan ook voorkomen worden dat door onwetendheid bij verbouwingen en restauraties waardevolle onderdelen verloren gaan. Naast een wetenschappelijk belang kunnen exacte dateringen dus een bijdrage leveren aan het op verantwoorde wijze beheren van de waardevolle historische bebouwing in de stad. Op 9 april 2009 is een begin gemaakt met dit project met de monsternamen in de kapconstructies van een viertal rijksmonumenten. Onderzocht zijn het Arsenaal aan de Kloosterstraat, twee bouwdelen van het stadhuis aan de

Roggestraat en het woonhuis Koepoortstraat 20. Het onderzoek was voor alle objecten succesvol. Hiermee is voor het eerst duidelijkheid verkregen over de exacte bouwdatum van een aantal karakteristieke laat-middeleeuwse gebouwen. De resultaten geven aanleiding om een aantal veronderstelde dateringen fors bij te stellen, maar heeft ook een aantal nieuwe onderzoeksvragen opgeworpen.

ARSENAAL

Aan de Kloosterstraat bleven omvangrijke bouwdelen van het voormalige ‘Grote Convent’ of ‘Convent van Maria upten Grave’ bewaard. Dit klooster is begonnen als begijnhuis en wordt voor het eerst in 1334 genoemd, onduidelijk is overigens waar dit huis dan staat. Nadat de stad in 1343 toestemming krijgt om in zuidelijke richting uit te breiden, is het huidige complex ontstaan. De gebouwen staan voor een deel letterlijk op de gedempte dertiende eeuwse stadsgracht. In de stukken is sprake van nieuwbouw voor de zusters in 1434. In het verleden werd aangenomen dat in dit jaar het hoge langwerpige vrijstaande gebouw - dat vanwege de latere militaire functie ‘het Arsenaal’ genoemd wordt - gerealiseerd werd. Op grond van recent bouwhistorisch onderzoek leek een wat latere datering in de 15de eeuw meer voor de hand te liggen. Een eerdere poging om door middel van een dendro-datering duidelijkheid te krijgen over de exacte stichtingsdatum mislukte helaas. Van de oorspronkelijke eiken kapgebinten, werden in april negen houtmonsters genomen, waarvan er acht tot dezelfde kapdatum van het gebruikte hout te herleiden vallen: 1457. Het gebouw zal kort hierna voltooid zijn. Nadat de begijnen in 1446 toestemming krijgen om zich aan te sluiten bij de Derde Orde van St. Franciscus, krijgt het huis de status van klooster. De bouw van een nieuwe vleugel kort na 1457 houdt mogelijk verband met deze veranderde status.

Overzicht van de oostgevel van het Arsenaal vanaf de Klooster-tuin. (foto P. Boer)

STADHUIS

Het historische stadhuis van Doesburg is aan de Roggestraat uit twee bouwdelen opgebouwd, aan de voorzijde het Schepenhuis en aan de zijde van de Philippus Gastelaarsstraat het Wijnhuis. Beide gebouwen zouden op grond van hun architectonische verschijningsvorm heel goed uit de tweede helft van de 15de eeuw kunnen dateren. Het Schepenhuis is inderdaad in deze periode

Het stadhuis op de hoek van de Koepoortstraat en de Roggestraat. Aan de voorzijde het Schepenhuis en aan de achterzijde het Wijnhuis. (foto P. Boer)

gebouwd, uit drie houtmonsters kon een bouwdatum kort na 1455 afgeleid worden. Voor het Wijnhuis ligt de situatie gecompliceerder. De kap van dit deel is gedeeltelijk opgebouwd uit hergebruikt hout, waarvan de kapdatum ligt tussen 1391 en 1396. Hoewel niet bemonsterd, bestaat het vermoeden dat een groot deel van de daksporen, die uitgevoerd zijn met zogenaamde dubbele haanhouten, ook uit deze periode stamt. Daksporen met dubbele haanhouten worden in de IJsselstreek over het algemeen aangetroffen in een 14de eeuwse context. Deze constructie is later gewijzigd en voorzien van extra ondersteuning in de vorm van eiken gebinten. Deze gebinten zijn gemaakt van sloophout dat afkomstig is van de oorspronkelijke kapconstructie, dat aangevuld is met hout dat blijkens twee gedateerde monsters kort na 1630 verwerkt zal zijn. Op

grond van historische bronnen bestond voorafgaand aan het onderzoek al een vermoeden dat het Wijnhuis ouder kon zijn .

KOEPOORTSTRAAT 20

Van Koepoortstraat 20 werd tot dusver aangenomen dat het ontstaan was uit een houten vakwerkhuis aan de straat, met aan de achterzijde een later (in de 15de eeuw) toegevoegd torenvormig stenen huis op een verhoogde gewelfkelder. Tijdens de monsternamen waren de in het voorhuis toegepaste

Voorgevel van Koepoortstraat 20.
(foto P. Boer)

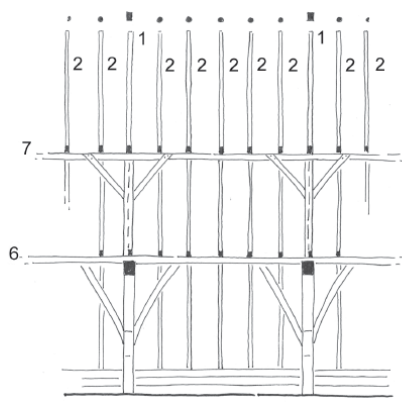
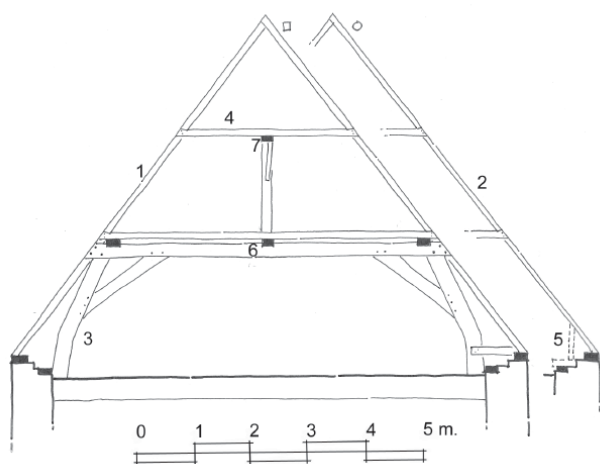
daksporen met dubbele haanhouten al opgevallen en ook de bijzondere opbouw van de gebintenkapp deed een datering in de (vroeg) 14de eeuw vermoeden. Van de vijf monsters waren er vier te herleiden tot een datering tussen 1384 en 1396. Van het achterhuis bleek het hout van de kapconstructie helaas niet geschikt voor een betrouwbare datering. De laat 14de-eeuwse datering was aanleiding voor een aanvullende bezoek, waarbij de kapconstructie van met name het voorhuis wat gedetailleerder bekeken kon worden.

De kapconstructie van het voorhuis kent een opzet die een mengvorm is tussen een sporen- en een gebintenkapp. In de eerste helft van de 14de eeuw is het in de IJsselstreek gebruikelijk om grote sporenkappen voor de stabiliteit te voorzien van zogenaamde makelaarconstructies. Deze makelaars vormen een langsverband dat opgebouwd is uit zware en in twee richtingen afgeschoorde stijlen. In Doesburg bezit Gasthuisstraat 8 een bijzonder fraai voorbeeld van een dergelijke kap. Makelaarkappen lijken vooral toegepast om de veelal hoog

opgaande gemetselde topgevels aan de voor- en achterzijde te ondersteunen. Zij bieden veel minder stabiliteit aan de daksporen, die onderling kunnen verdraaien. In de loop van de 14de eeuw betekende het toepassen van zelfstandige gebintenconstructies onder de daksporen een enorme constructieve stap voorwaarts. Niet alleen de draagkracht en de stabiliteit verbeteren hierdoor, door boven de gebinten een extra vliering aan te brengen, ontstaat ook extra bergruimte. Zoals uit de hierboven beschreven kapconstructie van het Wijnhuis blijkt, werden op deze wijze ook veel bestaande sporenkappen gemoderniseerd.

MENGVORM

De mengvorm van een traditionele kap opgebouwd uit daksporen met dubbele haanhouten en een kap met gebinten, is vrij zeldzaam. Tot dusver was de kap van 'de Munt' in Zutphen (Rodetorenstraat 12-14) het bekendste voorbeeld hiervan. Bij de kap van het voorhuis van Koepoortstraat 20 in Doesburg

- 1 DAKSPOOR, EIKEN**
- 2 DAKSPOOR, RONDHOUT**
- 3 GEBINT**
- 4 HAANHOUT, EIKEN**
- 5 STANDZON**
- 6,7 HANEBALKFLIERING**

Dwars- en langsdoorsnede van de kapconstructie van het voorhuis van Koepoortstraat 20. (Maatgegevens zijn ontleend aan een opmeting door C.J. Willems, architectenbureau VBW uit Velp)

is gekozen voor moderne gebinten, maar wel met volledig behoud van de traditionele opzet van een zuivere sporenkap. Waarschijnlijk beheerste de timmerman het nieuwe constructieprincipe nog niet volledig, de kap telt veel schijnbaar overbodige

onderdelen en verbindingen. Latere kappen zijn aanmerkelijk eenvoudiger van opzet. De kap is vier gebintvakken diep, van de drie eiken dekbalkgebinten zijn de uiteinden van de dekbalken met een oorspronkelijke houtverbinding verbonden met de eiken daksporen ter plaatse. Gebinten en daksporen zijn van één reeks gesneden telmerken voorzien en zijn dus in één bouwphase gerealiseerd. Over de gebinten liggen drie flieringen die de onderste haanhouten van de sporengespannen ondersteunen. Later zijn van de meeste daksporen de onderste haanhouten verwijderd. De middelste fliering verloor daarmee zijn functie, hetgeen goed illustreert hoe overgedimensioneerd de oorspronkelijke opzet was. De daksporen worden ter plaatse van het bovenste haanhout ondersteund door een hanebalkfliegering die ter plaatse van de gebinten rust op een korte afgeschoorde stijl. Deze oplossing toont in de verte verwantschap met een zuivere makelaarkap, hetgeen het ouderwetse karakter van deze constructie extra onderstreept. De daksporen waren aan de dakvoet voorzien van zogenaamde standzonen, die rustten op de twee steeds dikke bouwmuren. Van deze standzonen is nu alleen de aftekening tegen de daksporen en op enkele stukken secundair toegepaste muurplaat nog waarneembaar. De huidige zolderbalklaag lag oorspronkelijk waarschijnlijk en stukje lager.

RONDHOUT

Merkwaardig is dat de kapconstructie ook vernieuwende elementen bevat. In tegenstelling tot de daksporen ter plaatse van de gebinten, die van gezaagd eikenhout zijn, bestaan de tussenliggende sporengespanssen uit licht gekantrechte stammetjes van naaldhout. De haanhouten zijn wel van eiken en alle verbindingen zijn met smeedijzeren spijkers gemaakt. De verbindingen zijn zowel op de haanhouten als de sporen genummerd met gesneden telmerken, alle onderdelen behoren dus tot de oorspronkelijke opzet. Daarbij zijn eiken en naaldhout tegelijk verwerkt en dat is hoogst ongebruikelijk.

Aan de toepassing van rondhouten daksporen wordt meestal een 18de of 19de eeuwse datering verbonden, de toepassing van naaldhout voor kapconstructies is voor 1600 sowieso ongewoon. Ook bij latere kapconstructies in rondhout worden regelmatig telmerkensystemen aangetroffen, hoewel daartoe strikt genomen bij geheel gespijkerde verbindingen geen noodzaak is. Telmerken hebben hoofdzakelijk een functie bij de montage ter plaatse van handmatig geprefabriceerde onderdelen met bijvoorbeeld een pen-en-gat of gelipte verbinding, die maar op één manier passen. Bij gespijkerde verbindingen speelt dit probleem niet, of slechts in heel beperkte mate. Met dit geschildre ronde naaldhout worden vooral sporenkappen gemaakt, waarbij eenvoudige gespannen afgewisseld worden met complexere spantvormen. Gebinten ontbreken in dat geval.

Het bovenste deel van de daksporen van de kapconstructie van het voorhuis van Koeportstraat 20. Opvallend is de geringe doorsnede van de rondhouten daksporen. (foto P. Boer)

Overzicht van de kapconstructie van het voorhuis van Koepoortstraat 20 in de richting van de achtergevel. (foto P. Boer)

Bij bouwhistorisch onderzoek twee huizen verderop in de Koepoortstraat in Doesburg, op huisnummer 24, kon eerder vastgesteld worden dat de kapconstructie van het vermoedelijk uit de 14de eeuw daterende voorhuis ook opgebouwd was uit rondhouten daksporen. In deze kap zijn ook de dubbele haanhouten van rondhout. Alle gespijkerde verbindingen hebben gesneden telmerken.

De eerste gedachte, dat de toepassing van rondhout op een latere reparatie of secundair toegepast materiaal zou wijzen, moet als verklaring voor de rondhouten daksporen in de kap van Koepoortstraat 20 dus verworpen worden. Gaat het hier om een plaatselijk of aan één timmerman gerelateerd gebruik, of was er tijdelijk schaarste aan het gebruikelijke eikenhout? Deze vraag valt op grond van deze beperkte waarnemingen niet te beantwoorden, maar het is denkbaar dat er bijvoorbeeld na een grote brand in korte tijd veel gebouwd moest worden en dat schaarste aan bouwhout de keuze heeft beïnvloed.

ACHTERHUIS

Tot slot nog enkele opmerkingen over het achterhuis van Koepoortstraat 20. Hoewel beperkt waarneembaar, kan aan de bouwnaden aan de voorzijde van de zware geveltop tussen de beide bouwdelen afgeleid worden dat het achterhuis ouder moet zijn. Dit wordt verder aannemelijk gemaakt door een

stukje bewaard gebleven bruin-rood geschilderd pleisterwerk aan de voorzijde op deze geveltop. Aanvullend onderzoek van dit bouwdeel zou daarover verder uitsluitsel kunnen geven.

CONCLUSIE

De dendrochronologische dateringen van vier huizen in het Doesburgse stadscentrum hebben duidelijk gemaakt dat dateringen gebaseerd op historische bronnen en/of architectonische kenmerken de nodige beperkingen hebben en snel tot verkeerde conclusies kunnen leiden. Uit de waarneming van de kapconstructie van Koepoortstraat 20 is verder duidelijk geworden dat een betrouwbare datering weliswaar een deel van de vragen oplost, maar tegelijk nieuwe vragen oproept. Dit vormt voor de initiatiefnemers van het project een belangrijke stimulans om op de ingeslagen weg verder te gaan.

PETER BOER

BIJZONDER BEHANG

UIT HET HOTEL BELLEVUE TE DORDRECHT

HOTEL BELLEVUE

In de Boomstraat te Dordrecht, op nummer 37, staat het Hotel Bellevue. Beter gezegd het complex Bellevue dat bestaat uit een aantal verschillende, samengevoegde panden. Het geheel grenst aan de bekende, in 1618 verbouwde en silhouetbepalende Groothoofdspoort en het is met de achterzijde gelegen aan het Groothoofd en het 'Drierivierenpunt'. Deze fraaie ligging heeft mede bepaald dat het pand eeuwenlang een vrijwel ononderbroken functie als logement en later als hotel heeft gehad.

Na een periode van leegstand krijgt het pand nu weer een horeca-functie, en daartoe vindt er momenteel een restauratie en een gedeeltelijke verbouwing plaats. Tijdens deze werkzaamheden werden in februari 2009, na het verwijderen van enkele voorzetwanden, enige interessante behangresten aangetroffen. Het betreft hier resten van vrij zeldzaam achttiende-eeuws papieren behang, dat direct op de gladgestucte muur was geplakt, zonder bespanning of houten frame. Dit is, naar blijkt, een voor die tijd zeldzame, zo niet unieke manier van bevestiging.¹

Niet alleen het behang zelf, maar ook de bijzondere wijze van aanbrenging van dit vroege materiaal rechtvaardigt een korte presentatie.

¹ R. Harmanni, J.M. van Braak & I. Strouken, *Papieren behang – een rijke geschiedenis*, (Utrecht 2007), p. 15.

DE RUIMTEN

Het zou te ver voeren de complete bouwgeschiedenis van het gebouw uiteen te zetten.² Het is voldoende relevant om te vermelden dat de ruimten waarin het behang werd aangetroffen in oorsprong stammen uit de late achttiende eeuw. Toen werd dit gedeelte van het complex Bellevue in opdracht

Een deel van het behang zoals het werd aangetroffen. Het papier is direct op de gestucte muur bevestigd. (foto J.A. Nipius)

van logementhouder Jan Boudier grondig vernieuwd en de diverse ruimtes werden als logementkamers in gebruik genomen. Niet lang daarna, in 1802, volgde er een nieuwe ingrijpende verbouwing, waarbij het pand aan de rivierzijde met zo'n vier meter werd verlengd. Hierbij bleven de kamers met het behang waarschijnlijk onaangetast.

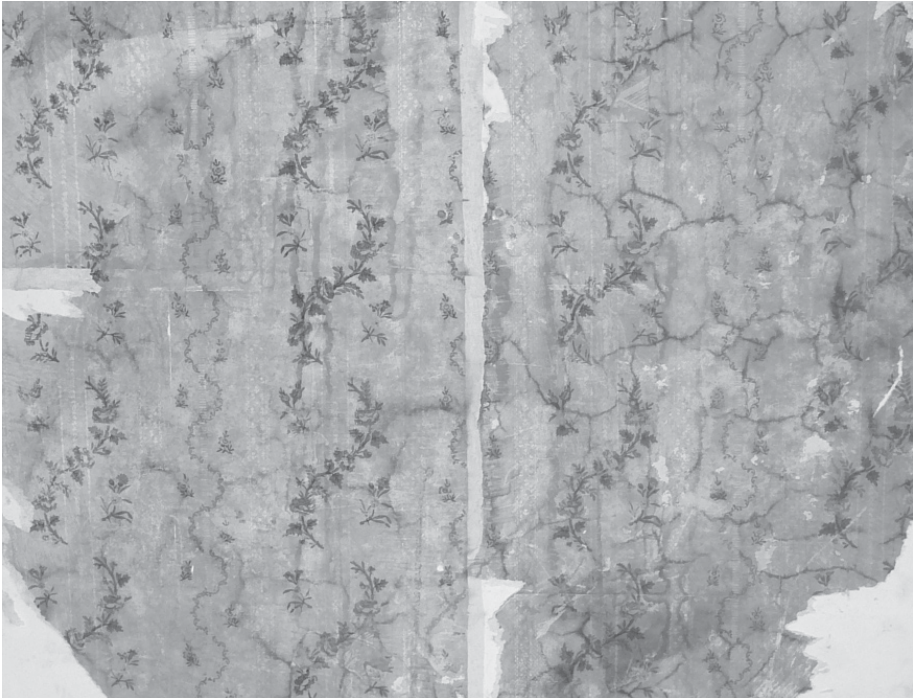
De behangresten werden op de twee hoogst gelegen verdiepingen aangetroffen, waarbij een van de oudste types op beide verdiepingen was aangebracht. Het is mogelijk dat men een uniforme afwerking

van de verschillende vertrekken wenste te creëren in samenhang met het gebruik als logement. Of het behang ook op de ondergelegen twee verdiepingen voorkwam, was niet meer te achterhalen aangezien de oorspronkelijke muren hier grotendeels zijn uitgebroken.

HET BEHANG

Er zijn drie verschillende behangsels aangetroffen die tot de oudste lagen behoorden. Twee soorten werden fragmentarisch aangetroffen, maar één soort was op twee verdiepingen aangebracht en reikte op enkele plaatsen vrijwel van plafond tot vloer. Dit laatste behang wordt hier beschreven (zie afb.).

² Zie hiervoor: Enderman, M.W. (BBA: Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis), *Hotel Bellevue Boomstraat 37, Dordrecht: Bouwhistorische verkenning met waardestelling*, Utrecht.

Het achttiende-eeuwse papieren behang uit Bellevue. Goed zichtbaar is het patroon van afwisselend dikke en dunne verticale bloemenspiralen. (foto J.A. Nipius)

Het behang bestond uit bedrukt, handgeschept papier, opvallend door zijn structuur, die grover is dan het latere fabrieksmatig geproduceerde papier. Deze latere behangsoorten zijn weliswaar ook aangetroffen, maar vallen buiten de strekking van dit artikel.³

Het machinaal produceren van behangpapier wordt gangbaar na het eerste kwart van de negentiende eeuw, zodat handgeschept materiaal meestal duidt op een vroege datering. De patronen op het papier wezen op een datering in het eind van de achttiende eeuw.⁴ Dit vermoeden werd nog eens bevestigd, doordat het werd aangetroffen onder een ander behang, dat sterk deed denken aan het papier uit de Amsterdamse werkplaats van P.J. Bourier dat kan worden gedateerd rond 1825.⁵

³ Van de behangresten zijn monsters genomen door Richard Harmanni. Deze zijn toegevoegd aan de verzameling van de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties.

⁴ De dateringen zijn gedaan door Richard Harmanni.

⁵ Zie ook: M.J.F. Knuijt, 'Productie en distributie van papierbehang', in: Koldewij, E.F., M.J.F. Knuijt & E.G.M. Adriaansz (red.), *Achter het Behang: Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, Amsterdam 1991, p. 70.

Een laatste kenmerk van dit vroege eindachttiende-eeuwse behang is de zogenaamde blokdruk. Het behang bestond in die tijd nog niet uit lange rollen, maar uit rechthoekige vellen die elk door middel van houten blokken werden bedrukt. Elke verschillende kleur werd aangebracht met een apart blok waarin het patroon was uitgesneden. Hierdoor was de lengte en breedte van het behang beperkt. De vellen van het in Dordrecht aangetroffen voorbeeld waren circa 55 cm breed en 70 cm hoog.

Het patroon op het aangetroffen behang bestaat uit een egale blauwgrijze ondergrond, waarop enkele wit gestippelde verticale banen met een onduidelijk motief. Hier overheen zijn verticale, van bladeren voorziene bloemenspiralen gedrukt die worden afgewisseld met een dunnere spiraal met enkel bladeren. De afgebeelde bloemen zijn omhoog wijzende, geopende rode roosjes (afb.2). De herkomst van dit behang is vooralsnog onbekend en suggesties hierover zijn welkom.

Alle oudste behangresten waren steeds direct op de muur geplakt, hetgeen voor die tijd vrij zeldzaam is. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat het hier niet om vertrekken in een particulier woonhuis gaat, maar om kamers in een logement, waarbij de lagere kosten een rol zouden hebben kunnen gespeeld. De hier gepresenteerde vondst toont eens te meer aan dat er bij restauratie nog veel interessants te voorschijn kan komen, ook nadat er een bouwhistorische verkenning is gemaakt.⁶ Het maakt ons ook bewust van het feit dat over de vondst zelf, het bijzondere behang, nog veel is te onderzoeken.

JEROEN NAPIUS

⁶ Het beschreven behang zat achter enkele voorzetwanden en was tijdens de verkenning niet zichtbaar.

TUSSEN KOOR EN SCHIP

DE TRAPTOREN VAN DE OUDE ST.-JACOB IN 'S-HERTOGENBOSCH

INLEIDING

In 2008 werd door BAAC het bouwhistorisch onderzoek naar de Bossche Oude Sint-Jacobskerk afgerond. Onder bouwhistorici is dit gebouw vooral bekend omdat het al bijna vijftientig jaar de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch huisvest. Het is daarom opvallend te noemen dat het tot noch toe nooit kwam tot een integraal bouwhistorisch onderzoek van het voormalige kerkgebouw. De aanleiding ontbrak, totdat in 2005 werd gestart met een grote verbouwing.

Het bouwhistorisch onderzoek dat BAAC uitvoerde in opdracht van de gemeente 's-Hertogenbosch diende in de eerste plaats om aan de hand van

bouwsporen een beter inzicht te verkrijgen in de bouwgeschiedenis.

Daarnaast werd de verbouwing begeleid om zoveel mogelijk historisch waardevolle elementen te behouden. Waar behoud niet mogelijk was, werd een documentatie uitgevoerd. Bij het onderzoek waren diverse medewerkers van BAAC betrokken: historici, archeologen, bouwhistorici en een dendrochronoloog. Het onderzoek naar interieuraufwerkingen en mortelsamenstellingen vond plaats in samenwerking met de BAM. In dit artikel wordt ingegaan op de

traptoren van de Oude Sint-Jacobskerk, omdat vooral deze toren veel inzicht heeft verschaft over opeenvolgende bouwfasen van het gebouw.

De Sint-Jacobskerk op de tekening van Anton van Wijngaerden.

BOUW VAN DE AAN JACOBUS GEWIJDE KAPEL

De driebeukige Oude Sint-Jacobskerk heeft een basilicale opzet en een viertraveeën diep koor, transeptarmen ontbreken. De oudste bron waarin de Sint-Jacobskerk wordt genoemd, is de in het Latijn geschreven stichtingsakte,

een pauselijk document waarin toestemming voor de bouw van een kapel wordt verleend. Het document is gedateerd op 1 november van het dertiende jaar van 's pausen Martinus pontificaat, ofwel 1430. Uit de akte blijkt dat de uit mannelijke en vrouwelijke leden bestaande broederschap van de H. Jacobus te 's-Hertogenbosch omstreeks 1430 de paus had verzocht, in hun stad een kapel, met een klokkentoren en een daaraan palend hospitaal te mogen bouwen ter ere van hun heilige patroon. Het hospitaal zou als gasthuis dienen om vreemdelingen op te vangen die ter ere van de Heilige Jacobus een bedevaart naar Santiago di Compostella ondernamen. De kapel verrees in het oostelijk deel van de stad, vanaf de Markt gezien achter de Sint-Janskerk. De kapel waarvan sprake is in de stichtingsakte blijkt het koor van het huidige gebouw te zijn.

DE TRAPTOREN VAN DE SINT-JACOB

De traptoren van de voormalige Sint-Jacobskerk bevindt zich aan de noordzijde van het gebouw, tegen de eerste travee van het huidige koor. De toren zal zijn bedoeld om de kap en de ruimte boven de (later gemetselde)

gewelven toegankelijk te maken en gaf waarschijnlijk ook toegang tot een klokkenstoel. Het eerste dat opvalt bij beschouwing van de toren, is dat deze is gemetseld met bakstenen (25 x 12 x 6/6,5 cm) die veel groter zijn dan de stenen waarmee het koor is opgetrokken (21/22 x 10/11 x 4,5/5 cm). Tien lagen in de toren meet 72 centimeter, dat wijst in en om 's-Hertogenbosch op een veertiende-eeuwse oorsprong van het materiaal. Het moge echter duidelijk zijn dat hier sprake is van hergebruik.

De wijze waarop de toren tegen het koor is aangebouwd laat er geen misverstand over bestaan: de traptoren is in een latere fase tegen de reeds voltooide kapel aangebouwd. Ten behoeve van de traptoren is namelijk een opening van een bestaand kapelvenster dichtgezet. Van deze opening resteren nog delen van de waterlijst en de schuine dagkanten, terwijl op de zolder van het koor de spitsboog van de verdwenen vensteropening nog duidelijk door de muurafwerking zichtbaar is. De bouw van de traptoren heeft dus na 1430 plaatsgevonden. Ook werd in een vroeg stadium van onderzoek duidelijk

Het onderste deel van de traptoren sluit aan op een dichtgezette vensteropening.
(foto G. Oldenmenger)

Op de zolder van het koor tekent de spitsboog van het voormalige kapelvenster zich duidelijk af in de muurafwerking. De deur dateert uit 1754, rechts daarvan een afgehakte, natuurstenen console vanwaar de gewelven ontsproten. (foto G. Oldenmenger)

dat de bouw van de toren vóór 1558 geschiedde. Anton van Wijngaerden laat namelijk op zijn betrouwbaar gebleken panorama van de stad 's-Hertogenbosch, de Sint-Jacobskerk inclusief traptoren zien. De traptoren is op het panorama voorzien van een spits dak.

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de sinds jaren afgesloten traptoren werd onder het huidige platte dak van de toren het restant aangetroffen van de onderbouw van de constructie van de verdwenen torenspits (een zogenaamde ster). Deze ster werd uitgenomen en gedocumenteerd.

De basis van de constructie wordt gevormd door twee gekruiste balken die halfhouts in elkaar waren gebracht en door de pen van een verdwenen make-laar werden verbonden. De balken hebben gehakte telmerken I en II. De zwaarden die onder 45 graden tussen de balken zijn gelegd, zijn niet gepend maar in kepen gelaten. Deze zwaarden zijn aan de kruisende balken gespijkerd en hebben met een rits in het hout getrokken telmerken. De zwaarden zijn voorzien van inkepingen ten behoeve van de met toognagels gezeekerde pen-nen van vier balken.

Aan de hand van de pengaten aan de onderzijde kon worden vastgesteld dat de achthoekige ster oorspronkelijk werd gedragen door vier stijlen en met

korbeels op deze stijlen was afgeschoord. Het geheel heeft vermoedelijk op vier stenen consoles gestaan. Aan de bovenzijde markeerden pengaten en restanten van kepen de plekken waar spantbenen en de makelaar in de ster staken. Door de geringe afmetingen zal een zetel niet nodig zijn geweest. De afschuining van de restanten van de kepen op de uiteinden van de balken laat zien dat het torendakje een hellingshoek van circa 68 graden heeft gehad. Dendrochronologisch onderzoek van het hout heeft twee dateerbare boringen opgeleverd. De buitenste ring van het eerste houtmonster kon worden gekoppeld aan het jaar 1433, het tweede aan het jaar 1440, plus of min acht jaar. Dit leidt tot een datering van de traptoren tussen 1440 en 1448, ongeveer vijftien jaar na de pauselijke toestemming om een kapel op te richten. Het is duidelijk dat de traptoren tegen een vensteropening van de pas daarvoor voltooide kapel werd gebouwd. Een reden is moeilijk te geven. Wellicht ligt de oorzaak in een aanpassing van het oorspronkelijke bouwplan (een verkleining als gevolg van het opdrogen van de financiële middelen?). Nu rest de vraag of de toren gelijktijdig met de bouw van het schip is gerealiseerd of daarvoor. Logischerwijs is de traptoren eerder gebouwd. Wanneer er sprake zou zijn van één fase, was de trap wel geïntegreerd in het schip en niet tegen een reeds bestaande vensteropening gezet.

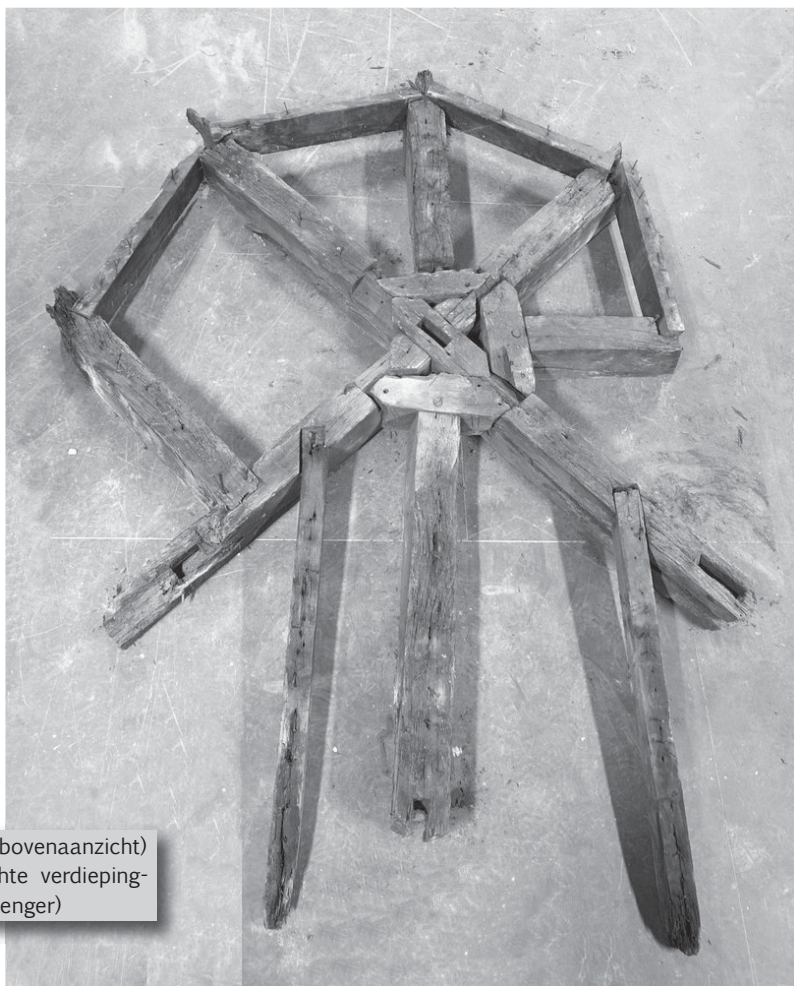
Tijdens het historisch onderzoek in verschillende archieven zijn verschillende bronnen aangetroffen die in relatie gebracht kunnen worden met de bouw van het schip, waaronder leveringen van verschillende partijen bakstenen. Ook is een vermelding van de oprichting van een Onze Lieve Vrouwe altaar in 1478 gevonden en werd bekend dat er in 1482 een Mariaklok werd gegoten voor de Sint-Jacob. De plaatsing van een nieuw altaar en de levering van een klok (de klok hangt nog in de nabij gelegen Nieuwe Sint-Jacobskerk) wijzen doorgaans

op een belangrijk moment: de voltooiing en inwijding van het schip.

Het (bouw)historisch onderzoek heeft drie duidelijke bouwfases in beeld gebracht. De bouw van de kapel startte in of vlak voor 1430 en zal enkele jaren in beslag hebben genomen. Tussen 1440 en 1448 werd een traptoren tegen de reeds voltooide kapel gebouwd. Wanneer precies werd begonnen met de bouw van het schip weten we niet, maar de voltooiing vond plaats omstreeks 1480.

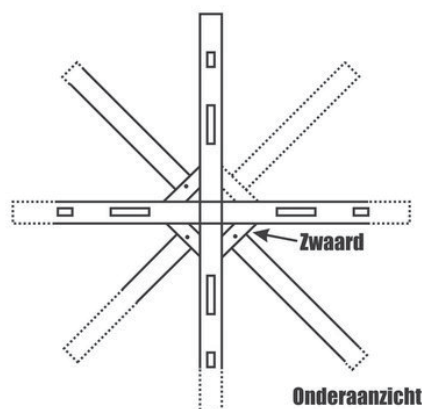
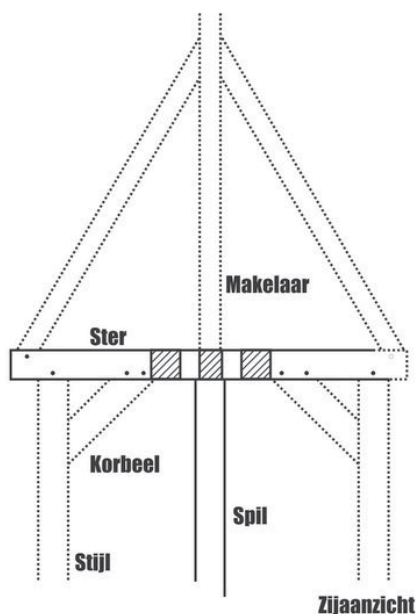
De zetel in ster, voor verwijdering in 2006.
(foto G. Oldenmenger)

De uitgenomen ster (bovenaanzicht)
op de net aangebrachte verdieping-
vloer. (foto G. Oldenmenger)

DE TRAP IN DE TOREN

De traptoren heeft in de tegenwoordige situatie een houten spiltrap die uit drie verschillende secties bestaat. Helaas bestaan er geen vijftiende-eeuwse traponderdelen meer. Het onderste en tevens oudste deel van de trap is uitgevoerd in eikenhout waarvan het kapjaar werd bepaald tussen 1625 en 1665. De optreden zijn met een dikte van zes centimeter fors gedimensioneerd. Aan de voorzijde zijn de eikenhouten treden geprofileerd; kwartrond aan bovenkant en een fijnere kwartholle profilering aan de onderzijde. De trap-treden zijn in het metselwerk van de toren en in de spil gestoken. Ter plaatse van de spil is de gepende verbinding met een toognagel gezekeerd. Historisch

Reconstructietekening van de torenconstructie uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw. De stijlen zullen op consoles hebben gerust. (foto G. Oldenmenger)

onderzoek heeft geleid tot een mogelijk nauwkeurigere datering van dit deel van de trap: een uit 1640 daterend bestek noemt de vervaardiging van twee ladders, waarmee vroeger vaak trappen werden aangeduid.

De tweede sectie van de trap dateert van vóór 1754. In dat jaar werd dit deel van de trap namelijk aangepast. Er werden bordesjes gemaakt om de in 1751 gereali-seerde verdiepingsvloeren vanuit de traptoren te ontsluiten. Daartoe moesten treden worden uitgeno-men en iets verder op de spil worden herplaatst. De inkepingen ten behoeve van de oorspronkeli-jke aansluitingen werden opgevuld met klosjes. Het hout van dit deel van de trap is afkomstig van de grove den.

Het bovenste deel van de spil-trap heeft gedeeltelijk gebijloende traptreden die alle aan de spil getoognageld zijn. De profilering van de treden is identiek aan de treden van de tweede sectie van de trap, waar de treden opvallend genoeg gespijkerd zijn. Wat bij het bovenste deel opvalt, is dat de spiltrap hier geen aantreden heeft. Deze hebben er ook nooit gezeten. De traptreden en de spil van dit deel van de trap zijn eveneens afkomstig van de grove den. Het hout is dendrochronologische onderzocht. De laatste jaarring van de traptrede is gedateerd in 1694, de wankant ontbrak helaas.

De vijftiende-eeuwse, zeer waarschijnlijk in hout uitgevoerde,

spiltrap in de traptoren is in fasen in de zeventiende en wellicht het begin van de achttiende eeuw vernieuwd. Het aanbrengen van verdiepingsvloeren leidde

tot een aanpassing van de bovenste delen van de huidige spiltrap.

De traptoren van de Oude Sint-Jacobskerk is lange tijd afgesloten geweest. Tijdens de verbouwing is de toren geopend om meer inzicht te verschaffen in de bouwgeschiedenis van toren en kerk. De toren is, na het uitvoeren van enkele bouwtechnische aanpassingen, weer toegankelijk gemaakt. Bij een volgend bezoek aan de BAM is een blik in de toren aan te raden, de ster is opgeslagen in het open depot van de BAM.

GEERT OLDENMENDER

Een detail van het vermoedelijk zeventiende-eeuwse deel van de huidige spiltrap. (foto G. Oldenmenger)

DE HAND VAN JACOB ROMAN;

DE NOKPLAAT VAN RAPENBURG 61 TE LEIDEN UIT 1701

In 2009 werd groot onderhoud gepleegd aan het dak van Rapenburg 61 te Leiden. Deze werkzaamheden en het daardoor goed bereikbare dak werden aangegrepen om de kapconstructie van dit grote woonhuis bouwhistorisch te documenteren.¹ Op de nok werd daarbij een bijzonder bouwkundig element ontdekt, een geprofileerde nokplaat, die op uitzonderlijke wijze met de kapconstructie is verbonden.

Rapenburg 61 is een gegroeid geheel, waarvoor in 1701 één brede lijstgevel werd geplaatst (afb. 1).² Van deze gevel, ontworpen door Jacob Roman, is door een gelukkig toeval zowel de ontwerptekening als een variant hierop bewaard gebleven. De gevel is omstreeks 1764 gemoderniseerd met nieuwe ramen, kroonlijst en middenpartij in rococovorm, maar de bakstenen gevel uit 1701 bleef daarbij in hoofdlijn behouden.³ Ook de kapconstructie blijkt uit die periode te stammen. De kap bestaat uit een laag omlopend schilddak aan de straat en daarachter een U-vormig omlopend schilddak (afb. 2). De con-

¹ Het documentair bouwhistorisch onderzoek van Rapenburg 61 was met name gericht op de kapconstructie. Het onderzoek werd op 2 februari 2009 uitgevoerd door Maarten Enderman en Edwin Orsel van de gemeente Leiden, Unit Monumenten en Archeologie.

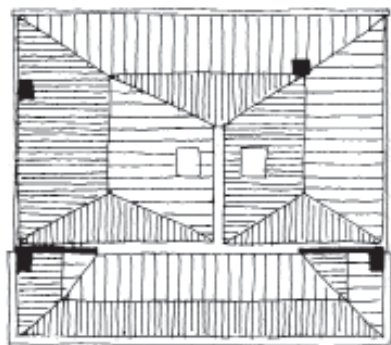
² Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel Vla: Het Rijck van Pallas, Leiden 1992, p.148-241.

³ Scheurleer 1992, p.202. Tijdens het onderzoek in 2009 werd gecontroleerd of de veronderstelling juist is dat de gevel uit 1701 dateert en gemoderniseerd zou zijn omstreeks 1764. Uit het bouwhistorisch onderzoek bleek onomstotelijk dat de gehele kapconstructie uit één fase stamt. De vorm van het dak, met het lage omlopende voordak, past bij de attica die Roman in 1701 ontwierp. Dit ontwerp is ook uitgevoerd, gezien de thans nog aanwezige balkonconsoles. Deze consoles hebben een vormgeving die past bij het gevelontwerp van Roman en niet bij de rococovormgeving van omstreeks 1764. Op de varianttekening van Roman komt een balkon voor en uit archiefbronnen is bekend dat aan de eigenaar toestemming wordt verleend een balkon boven de straat uit te bouwen. De voorlopige conclusie uit bovenstaande is dat het ontwerp van Roman uit 1701 is uitgevoerd, met de huidige kapvorm. Omstreeks 1764 is de gevel dan gemoderniseerd. Het ligt zeker niet voor de hand, maar is niet geheel uit te sluiten, dat toch de gehele constructie omstreeks 1767 is vervangen. Op de ontwerptekening van omstreeks 1764 komt namelijk de huidige kapvorm voor, naast een variant met een attica. Vooral dit laatste duidt er echter weer op dat de attica en het achterliggende lage voordak al stammen van het ontwerp van Roman uit 1701.

structie van het U-vormige schilddak bestaat uit grenenhouten driehoeksspan-
ten (met tussenbalken) die gordingen met daarop daksporen ondersteunen.
De constructie van het lage voordak bestaat op het eerste gezicht ook uit simpele grenenhouten schaarspan-
ten die de gordingen met daarop de daksporen ondersteunen (afb. 3 en 4). Bij nadere bestudering blijkt echter in de nok een vooralsnog onbekende constructie te zijn toegepast. De spant-
benen zijn met een pen ingelaten in een blok. Deze constructie is oorspronke-
lijk aangezien de onderdelen voorzien zijn van dezelfde gehakte telmerken in
halvemaanvorm. In het blok zijn per spantvak de nokgordingen aan de zijkant
ingelaten, ter ondersteuning van de sporen. De specifieke oplossing met het
blok is gekozen om een brede plaat te kunnen dragen. Deze plaat, wellicht is
nokplaat een betere benaming, rust op het blok. Ter bevestiging is een gesmeed
anker door een geboord gat van bovenaf in de plaat gestoken en tegen het blok
met gesmede nagels vastgezet.

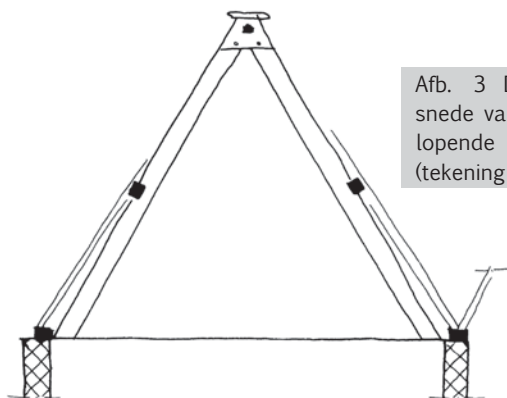
Afb. 1 De voorgevel van Rapenburg 61
(foto collectie Edwin Orsel)

Afb. 2 Het daklandschap van Rapenburg 61, met aan de straatzijde het lage omlopende voorschilddak en aan de achterzijde het grote U-vormige dak (tekening Edwin Orsel).

De nokplaat is aan de voorgevelzijde, de zichtzijde, geprofileerd en aan de achterzijde aflopend vormgegeven. Over de plaat was van origine lood aangebracht.⁴ De geprofileerde met lood afgedekte plaat steekt, goed zichtbaar, boven de pannenlijn uit en vormt een architectonische bovenbeëindiging van het voordak. Een met lood beklede nok was wel vaker waargenomen bij bouwhistorisch onderzoek in Leiden, maar nog nooit eerder in combinatie met een dergelijke bouwtechnische oplossing.

⁴ Dit was afleidbaar van in de nokplaat aanwezige gesmede nagels met restjes lood.

Afb. 3 De dwarsdoorsnede van het lage omlopende voorschilddak (tekening Edwin Orsel).

Al eerder is melding gemaakt van het bij Rapenburg 67 aangetroffen nokruiterbokje.⁵ Het onderzoek van dit bokje maakte al duidelijk dat deze specifiek geëigend was voor een met lood beklede nok. Het onderzoek van Rapenburg 61 maakt duidelijk dat de met lood geaccentueerde nok onderdeel uitmaakte van de architectuur en dat deze nok het zorgvuldig ontworpen gevelbeeld

van een duidelijke bovenbeëindiging voorzag.

Het omlopende achterschilddak geeft daarvoor nog extra informatie. Het dakvlak boven de achtergevel heeft een staande plank als nokruiter. Deze vanuit de tuin zichtbare nok zal ook bekleed zijn geweest met lood. De nokken van de daken daar haaks op hebben in het geheel geen nokruiter. Daar lopen de sporen over de nokgording tegen elkaar. Hier is waarschijnlijk een afdekking geweest met nokvorsten, maar aangezien deze vrijwel niet zichtbaar waren, leverde dit architectonisch ook geen bezwaren op.

Rapenburg 61 in Leiden heeft een zorgvuldig ontworpen gevelbeeld uit 1701, met modernisering van omstreeks 1764. Het gevelbeeld wordt architectonisch niet beëindigd met de kroonlijst, maar wel bewust met een met lood beklede geprofileerde nok. Het dak maakt dus deel uit van de architectuur en is onderdeel van de verhoudingen. De nok van Rapenburg 61 wordt even de hoek omgezet, evenals de kroonlijst, om het architectonische beeld ook overhoeks niet te verstoren. De architectonisch mindere nok aan de tuinzijde krijgt een vlakke met lood beklede nok. De overige, niet zichtbare, nokken worden afgewerkt met vorsten.

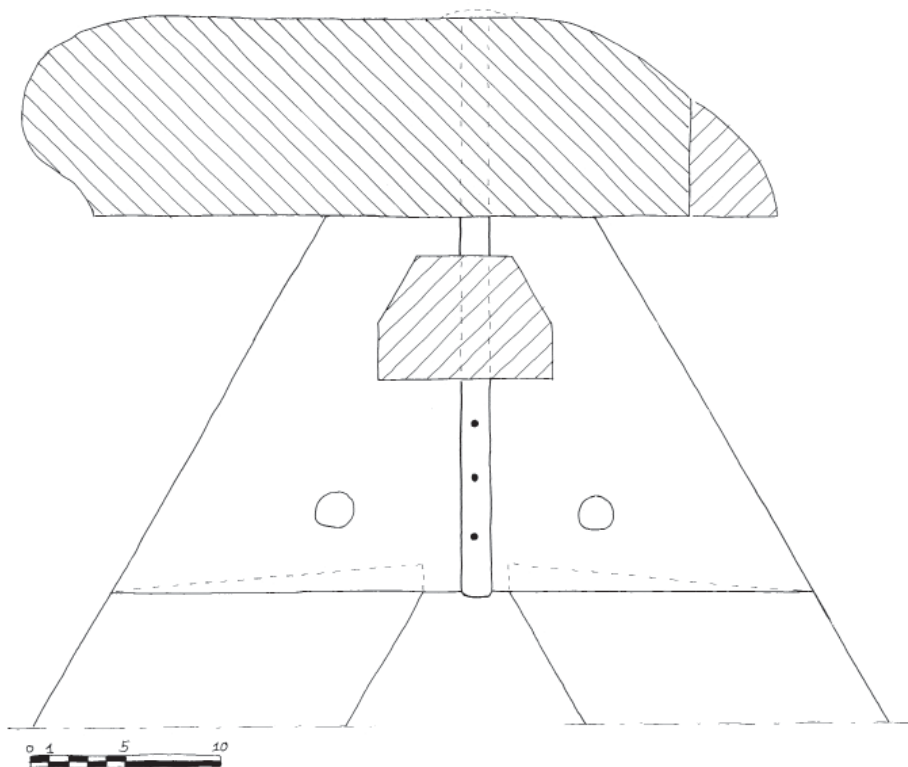
Deze architectuur heeft duidelijk zijn invloed op de bouwconstructie. Kon de timmerman voor de architectonisch minder belangrijke nokken een traditioneel detail, met of zonder nokruiter, toepassen, aan de architectonische belangrijke voorzijde werd nu een nieuw en tot nog toe onbekend detail toegepast: een doorlopende geprofileerde nokplaat, ondersteund door blokken die op spant

⁵ Edwin Orsel, *Nogmaals nokruiterbokjes, van Heiloo naar Leiden*, 2008, www.bouwhistorie.nl

benen zijn gepend.

Al eerder was geconstateerd dat Jacob Roman niet alleen architectonisch zijn sporen heeft nagelaten in Leiden, maar dat hij ook een belangrijke rol heeft gespeeld in modernisering van bouwconstructies.⁶ De, toegepaste geprofileerde nokplaat met het bijbehorende technisch nokdetail van Rapenburg 61, ontworpen door Roman in 1701, is hier een bevestiging van.

EDWIN ORSEL

Afb. 4 Detailtekening van de nokconstructie van het voordak (tekening Edwin Orsel).

⁶ Roman heeft ook de kapconstructie ontworpen van de regentenkamer Oude Vest 159 te Leiden uit 1681. Hier is voor het eerst een hangwerk toegepast. Binnenkort zal hierover een publicatie verschijnen in de congresbundel van het congres in Hannover over barokke (zeventiende- en achttiende-eeuwse) kapconstructies.

TWEE INTERNATIONALE CONGRESSEN:

COTTBUS 2009, EN ROTTERDAM 2008.

Gedurende een aantal dagen in mei 2009 was de stad Cottbus, gelegen aan de oostelijke rand van Duitsland, het decor van het derde Internationale Congres over Construction History (ICCH). Eerdere bijeenkomsten vonden plaats in Madrid (2003) en Cambridge (2006). Voor wie zich mocht afvragen wat de term inhoudt: 'Construction History is concerned with all aspects of the building process from a historical viewpoint including design, engineering, construction, material supply, conservation and building archaeology'. Een nogal weidse definitie waar ons begrip van bouwhistorie (building archaeology) moeiteloos in past. Bij Construction History blijkt het evenwel minder te gaan om de ontwikkeling van een enkel gebouw, maar meer om grotere thema's en de historische ontwikkeling van materialen, constructies en ideeën.

In een tijdsbestek van drie dagen (afgewisseld met een excursiedag), werd door ongeveer driehonderd deelnemers uit dertig landen een imposant programma afgewerkt. Naast de vijf Nederlandse deelnemers waren er opmerkelijk veel Italianen (47) en Spanjaarden (38) maar ook Belgen (15). Het thuisvoordeel maakte dat een derde deel van de plaatsen door Duitsers werd ingenomen. Hoewel de voertaal Engels was, vormden er zich vrij snel taalgroepjes en dat is niet verwonderlijk in een veld met sterke cultuurhistorische bepaaldheden. Al bij de inschrijving werd je direct belast met de vier kilo zware driedelige proceedings, waarbij het niet verplicht was om de ruim vijftienhonderd pagina's daags van te voren op je hotelkamer door te nemen.

Iedere ochtend en middag werd gestart met een keynote lecture, zoals over de Hagia Sophia in Istanbul of de Salisbury cathedral. Een tragisch dieptepunt werd gevormd door het verhaal van een, onverstaanbaar Franglais sprekende, Franse hoogleraar. Daartegenover stond een voorbeeldige lezing door Lynne C. Lancaster over Terracotta Vaulting Tubes in Roman Architecture: A Case Study of the Interrelationship Between Technologies and Trade in the Mediterraeen, waarbij ze grondige gedetailleerdheid met een brede blik op grotere cultuurhistorische verbanden combineerde. Het verdere programma werd in een tiental tijdsblokken afgewerkt met telkens vijf parallelle sessies waarbij in totaal bijna tweehonderd bijdragen aan de orde kwamen. Dit leverde een schier onoverzichtelijk groot aanbod op, en dito keuzemogelijkheden. Die parallelle sessies konden over middeleeuwse gewelven, staalconstructies, of houten bruggen gaan. Zo groot als het aantal, zo divers en niet zelden ook detaillistisch waren de bijdragen, variërend van Turkse moskeeën, Cisterciënzer kloosters, betonnen schaalconstructies in Venezuela tot Amerikaanse wolvenkrabbers. Slechts enkele Nederlanders waren in dit geweld vertegenwoordigd, waaronder Edwin Orsel die sprak over de vroegste ontwikkeling van kapconstructies in Leiden. Vooral voor de sprekers was het teleurstellend dat de volle

zaal van in het begin in de vele kleine zaaltjes van de parallelsessies afnam tot slechts een handje vol toehoorders.

De gekozen aanpak met vooraf ingeleverde papers, die niet zelden het karakter hadden van een etappe in een promotietraject, gaf wel te denken over effectiviteit en overdracht ter plekke. Gebruikelijk is dat reiskosten pas door de werkgever vergoed worden als er ook een paper gepresenteerd wordt. Daarmee komt het doel van de presentatie echter buiten het congres te liggen, en dat leidde niet zelden tot het plichtmatig afdraaien van ongeïnspireerde verhalen. Omdat de proceedings al beschikbaar waren, leek het ook niet meer uit te maken wie er naar luisterde, uitzonderingen daargelaten. Zo bracht Sara Wermiel een inspirerend verhaal over de oorsprong van beton in Amerika, die opmerkelijk vroeg blijkt te liggen (1877), maar waar de belangrijkste ontwikkeling in eerste instantie vooral was gelegen in de openvolgende patenten op glazen tegels gevat in betonnen stoepen, zodat de kelders van huizen verlicht konden worden. Ook was er een heel instructief verhaal over de windbelasting en weersinvloeden op vroege staalconstructies in Chicago.

De fragmentatie door de vele parallelle sessies zorgde ervoor dat iedere deelnemer een ander beeld van het congres kreeg, en het leek vaak bij nabespreking dat de betere verhalen net in de andere sessies aan de orde waren. Als 'tourist' had ik geen zorg om een paper en kon de gelegenheid tijdens slechte lezingen te baat nemen om over mijn eigen onderzoeksideeën na te denken. Want het is mijns inziens een belangrijk doel van ieder congres om behalve het aanbod aan lezingen en de contacten met collega's, ook de als geheel inspirerende omgeving uit te buiten om ideeën over je eigen onderzoek verder te ontwikkelen. Misschien heb ik over drie jaar in Chicago wel een paper.

Het fraaie Jugendstiltheater in de stad Cottbus waar de muziekavond van het congres plaats vond.
(foto R. Stenvert)

Deel van de Docomomo-groep op de begane grond van de Van Nellefabriek. (foto R. Stenvert)

Een half jaar eerder vond in September 2008 in de Van Nellefabriek te Rotterdam de tiende internationale Docomomo conferentie plaats. Docomomo staat voor het documenteren en conserveren van gebouwen, landschappen en stedenbouwkundige ensembles van de Moderne Beweging (het Nieuwe Bouwen) en werd in 1988 opgericht door de architecten Hubert Jan Henket en Wessel de Jonge. Aanleiding vormde de restauratieproblematiek van paviljoen Zonnestraal in Hilversum. In een tijd waarin alle aandacht nog lag bij het restaureren van oude gebouwen, hebben deze twee architecten grensverleggend onderzoek gedaan naar het restaureren van jongere monumenten. Hun initiatief is inmiddels uitgegroeid tot een wereldwijd netwerk van architecten, historici, beleidsmakers en technici met als doel het bevorderen van kennis van en waardering voor het Nieuwe Bouwen. In meer dan vijftig landen zijn lokale werkgroepen actief die onder meer tot taak hebben om te bepalen welke gebouwen in dat land tot die Moderne Beweging gerekend dienen te worden. In feite stellen ze hiermee hun eigen geballoteerde modernistische canon op, die vooral is gegroepeerd rondom het werk van erkende ontwerpers. Via de technische comités van de Docomomo is inmiddels veel meer kennis beschikbaar gekomen over voor die gebouwen kenmerkende materialen als staal en beton. Tijdens de drie septemberdagen te Rotterdam werd eveneens een vol programma afgewerkt maar met minder parallelle sessies. Hier was gekozen voor in totaal elf goed afgebakende sessies met telkens een korte inleiding en vervolgens vijf presentaties. Daarnaast werd er ook ruimte geboden aan een kleine

veertig posters die in de lunchpauzes toegelicht werden, maar van dat laatste kwam niet veel terecht. Ook hier waren de proceedings, in de vorm van een 550 pagina's dik boekwerk vooraf klaar, maar men had er voor gekozen om die pas aan het einde beschikbaar te stellen. Tijdens de conferentie werd een boekje met samenvattingen gebruikt.

De ruim vierhonderd deelnemers aan de conferentie kwamen uit 55 landen, waaronder veel Amerikanen (50), Engelsen (25) en Belgen (15) en afgezien van de schier onvermijdelijke Italianen (18) en Spanjaarden (15) ook opmerkelijk veel Brazilianen (16) en Japanners (9). Door het al genoemde thuisvoordeel bestond een kwart van de deelnemers uit Nederlanders.

Ondanks enige poging tot structuur was het aanbod van de lezingen toch breed en divers en varieerde van Rietveld in Bergeijk en Modernisme in Ghana tot de British Welfare State Housing. Zoals te verwachten lag de aandacht meer op het omgaan met deze gebouwen en het aanpassen aan de nieuwe functies van deze tijd. Niet voor niets vond de conferentie plaats in de Van Nelle-fabriek. Een ander interessant thema was de omgang met de wederopbouw, zeker omdat veel belangrijke architecten van voor de oorlog daarna de kans kregen om hun ideeën op overweldigende wijze in de praktijk te brengen. De resultaten daarvan kunnen (denk aan de Bijlmer), niet meer een ieder bekoren. Een van de sprekers sprak van: 'The Trojan Horse: Contemporary 'Iconic' Architecture and the Falsification of Modernism'. Het gevoel te lang in de steek te zijn gelaten door de 'oude monumentenzorg' heeft het idee gevoed dat onderzoek naar jongere gebouwen wezenlijk anders is dan naar oudere gebouwen en dat zou zeker gelden voor de gebouwen van de Moderne Beweging die inherent aan hun aard anders zouden zijn. De vraag of jongere gebouwen een andere onderzoeksmethodiek behoeven dan oudere is op zich een interessante vraag en waard om een flinke boom over op te zetten. Eén van de tegenargumenten zou kunnen zijn dat zelfs deze gevierde architecten van het Modernisme gebruik maakten van dezelfde beschikbare materialen en dat het linoleum of de stalen ramen ook elders toepassing vonden. Het materiaalgebruik in Zonnestraal is derhalve niet wezenlijk anders dan er toen gebruikt werd in meer traditionalistisch vormgegeven gebouwen als postkantoren. Of er daarom echt fundamentele verschillen tussen jongere en oudere bouwhistorie bestaan is nog maar de vraag. Een feit is dat ook de 'klassieke' bouwhistorie wat is opgeschoven en meer dan voorheen gebruik maakt van bronnen, bestekken, oude bouwtekeningen, egodocumenten etc. Aan de andere kant heeft de Docomomo het voordeel van een (krimpende) kennisvoorsprong, maar ook het nadeel (door sommigen als voordeel beschouwd) van een sterke verwevenheid tussen onderzoeker en ontwerper. In de nieuwe richtlijnen bouwhistorisch onderzoek wordt een dergelijke scheiding bepleit.

Het thema van de jongere bouwhistorie gaf opnieuw aanleiding om na te denken over eigen onderzoek en meer specifiek over de rol van de bouwhistorie. Net als in Cottbus was er een belangrijke verbondenheid met de universiteiten. Het @MIT van de TU Delft zorgde in Rotterdam voor veel goede zaken achter de schermen. Bij de bijeenkomsten leken in Rotterdam meer architecten aan-

wezig te zijn en in Cottbus juist meer ingenieurs. Op een kleine uitzondering na was ikzelf de enige overlap tussen beide groepen. Dat roept de vraag op waarom er zo weinig overlap is en waar de bouwhistorie in dit intrigerende veld van afgebakende domeinen staat. Mogelijk is de Arbeitskreis für Hausforschung (AHF) voor ons een meer natuurlijk domein, maar zoals hieronder te lezen is, raakt ook deze formule mogelijk wat sleets.

De academische inbedding en het jeugdig enthousiasme dat ondanks alles toch uit beide congressen sprak, zet je aan het denken over de onderzoeksthema's, de vernieuwende gezichtspunten en weidse blikken waar de Nederlandse bouwhistorie zich, als ze daar überhaupt nog gelegenheid voor hebben, in de komende jaren op zou moeten gaan richten. In dat opzicht wordt veel verwacht van de AHF in Amsterdam volgend jaar.

RONALD STENVERT

Kurrer, Karl-Eugen, Werner Lotenz & Volker Wetzck, *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus 2009.

Heuvel, Dirk van den e.a. (red.), *The Challenge of Change: dealing with the Legacy of the Modern Movement: Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference*, Delft 2008.

VAN LÜNEBURG (2009) NAAR AMSTERDAM (2010)

CONGRESSEN VAN DE ARBEITSKREIS FÜR HAUSFORSCHUNG

De gaaf bewaarde stad Lüneburg was het decor, deels ook onderwerp van de *Tagung* van de Arbeitskreis für Hausforschung, dit jaar van 27 september tot en met 1 oktober met uitstapjes naar klooster Lüne en de stad Lübeck. Na goedkeuring van het voorbereidend comité (*Ausschuß*) en de ledenvergadering reden vier bestuursleden na afloop door naar Amsterdam om de locaties van komend jaar te bekijken. Hoewel het verband willekeurig is, hebben beide steden een traditie van bouwen met houtskeletten en bakstenen, zij het dat de voorbeelden in Lüneburg aanzienlijk ouder zijn en daar met gipsmortel gemetseld werd in plaats van met kalk. Hoewel Lüneburg 30 jaar geleden reeds *Tagungsort* was en Lübeck in 1984, ging het deze keer niet om huizen maar om raadhuisen en andere communale gebouwen. In het afgelopen decennium werd het stadhuis van Lüneburg stukje bij beetje onderzocht zonder dat er sprake was van een doorgaande, ingrijpende verbouwing. Zo ontstaat voortschrijdend inzicht, aangestuurd door de gemeentelijke monumentenzorg (Edgar Ring) en in handen gelegd van één onderzoeker/ architect (Bernd Adam). Dit komt de omgang met het monument ten goede waarbij structuur en afwerking van de gebouwen bijna op museaal niveau aandacht krijgen.

Het middeleeuwse stadhuis van Lüneburg, in de achttiende eeuw van een nieuwe gevel voorzien, was de belangrijkste reden om de Tagung van de AHF in Lüneburg te houden.
(foto D.J. de Vries)

Wat uit diverse lezingen en aanschouwelijke voorbeelden naar voren kwam, is dat een middeleeuws stadhuis vaak een samenklontering is van verschillende functies waarvan de plaats herkenbaar is aan de uitwendige architectuur. Locale omstandigheden zorgden soms voor losstaande stedelijke gebouwen, bijvoorbeeld in de vorm van een afzonderlijk rechthuis, wijnhuis of lakenhal. Onder die omstandigheid is er dikwijls toch wel sprake van een ruimtelijke samenhang en prominente positie, hoewel de objecten zelf zich nauwelijks van normale, grote huizen hoeven te onderscheiden. Uitbreidingen vonden dikwijls plaats door aankopen van belendende, particuliere panden. Zoiets werd voor Minden aangetoond door Fred Kaspar maar weerspiegelt bijvoorbeeld ook de oude situatie rond de stadhuizen van Maastricht en Amsterdam. Het oprichten van een gezamenlijk handelsgebouw was in diverse nederzettingen wellicht een eerste vorm van een ‘gemeenschapsgebouw’, denk bijvoorbeeld aan de lakenhal van Dordrecht. Interessant is te kijken naar de plaats van de rechtspraak waarbij doorgaans onderscheid werd gemaakt tussen behandeling van kleine zaken in de zogenoemde vierschaar en meer complexe aangelegenheden die respectievelijk meer in de openbaarheid of achter gesloten deuren in het raadhuis plaatsvonden. Openbare rechtspraak vond vroeger in de open lucht

Nieuwsgierige onderzoekers op de het dak van het Lübeckse stadhuis. (foto D.J. de Vries)

plaats en werd later in het stadhuis ondergebracht maar nam een voor het publiek volgare positie in bij de buitenkant van het gebouw. Die is nog steeds te zien aan de open arcade, rechts op de begane grond achter de barokke voorgevel van het stadhuis in Lüneburg. Daar waar de vier-schaar ingericht werd, blijkt de decoratieve afwerking te suggereren wat oorspronkelijk bedoeld werd, namelijk een open traliwerk.

Rechtspraak en bestuur hebben te maken met legitimatie en beoogde recht-schapenheid in het verlengde van god en de koning. Het 14de-eeuwse stadhuis van Aken is een imperiaal paleis en het Brugse stadhuis staat in de grafelijke burcht. Middeleeuwse raadhuisen bevatten beeltenissen van voorbeeldige historische of heersende vorsten en graven waarbij zich later klassieke en Christelijke deugden voegen, terwijl de rechtspraak zich binnenhuis verbonden weet met voorstellingen van het Laatste Oordeel. Samenspraak wordt aange-moedigd onder het motto ‘hoor ook de andere partij’ en een vergadering was niet gezeten rond een tafel zoals tegenwoordig. Men zat op banken naast en tegenover elkaar met de rug tegen de muur, zoals monniken in koorbanken en achter schotten ten opzichte van buitenstaanders. De in hout overwelfde raadzaal van Lüneburg op de eerste verdieping heeft nog de originele kerami-sche vloertegels en per zetel een bronzen vloerdeksel dat naar believen ge-opend kon worden om het raadslid in het koude jaargetijde van warme lucht te voorzien. Het stadhuis van Stralsund dateert van omstreeks 1320 en bevat in de *Vorlaube* nog origine keramische vloertegels in drie verschillende patronen. Jens Holst maakt aannemelijk dat de vorm daarvan de nevenschikking van vorst en burgerij symboliseert. Het getrapte patroon in het midden weerspie-geld de berg die in het wapen van de keurvorst staat. In de ruimten daarnaast liggen tegels in vorm van golven, de *Wellen* onder de voeten van de burgers in de koggen en in de andere ruimte kepervormige tegels die verwijzen naar de pijlpunt in het stadswapen.

Wat deze congressen verder inspirerend maakt is dat op ogenschijnlijk on-dergeschikte sporen en details gewezen wordt. De rond 1300 daterende spo-

renkap op het H. Geesthospitaal van Lüneburg heeft een overspanning van 14 meter en is per gespan voorzien van drie haanhouten en twee kruisschoren. Bernd Adam ontdekte dat alle onderdelen van deze kap uit hetzelfde jaar dateren maar in twee series gebouwd zijn, dus mogelijk door twee verschillende ploegen timmerlieden. De ene bediende zich van gebijlde telmerken, de andere van gesneden nummers waarbij wel symbolen voor de tientallen maar niet voor de vijftallen zijn gebruikt. Duidelijk was te zien dat eveneens twee gespannen dienden als matrix om volgende gespannen op af te tekenen en van nagelgaten te voorzien. Dat blijkt uit diverse ondiepe holletjes, sporen van de lepelboor, die op het oppervlak van het maatvoerende gespan achter bleven omdat een volgend gespan daarop liggend van gaten werd voorzien. In dit deel van Duitsland was de halfhoutse verbinding gangbaar maar die kan onder belasting relatief makkelijk open gaan. Om dat tegen te gaan, werd het achteruiteinde van de taps toelopende houten nagel gespleten en van een wigje voorzien. In tegenstelling tot Nederland en België komen pen-gat-verbindingen tussen haanhouten en sporen in Duitsland niet erg vroeg voor. Reden voor Jens Holst om de gepende kap op het 14de-eeuwse *Tanzhaus*, onderdeel van het stadhuis in Lübeck, toe te schrijven aan een ploeg buitenlandse timmerlieden. Helaas zijn er geen rekeningen of contracten bewaard gebleven om een dergelijke veronderstelling te staven. Tegen de pleingevel van het stadhuis van Lübeck bouwde men begin 17de eeuw een arcade (*Laube*, *Loyve* in het Middelnederlands) met bovenverdieping in de stijl van de Nederlandse renaissance. Holst voerde ons door de kap van deze aanbouw waarmee een blik op de vier eeuwen afgeschermd authenticieke midden-dertiende- eeuwse buitenafwerking gegund werd. Het metselwerk is opgetrokken uit zwart geglazuurde bakstenen die van een 'scharreerslag' zijn voorzien. Holst illustreerde dat de decoratieve strepen waarschijnlijk per steen met een stokje zijn aangebracht in de groene klei alvorens de glazuurlaag toegevoegd werd. Met behulp van profielstenen en natuurstenen kapitelen kreeg de gotische gevel een plastisch effect dankzij diverse spitsboognissen waarvan de achterzijde wit gepleisterd is.

Meer in grote stappen werden de raadhuisen van Vlaanderen be-

Deelnemers van de AHF kijken in de kap van het stadhuis van Lübeck naar een origineel deel van de dertiende-eeuwse stadhuisgevel. (foto D.J. de Vries)

sproken door Sascha Köhl die studeerde in Heidelberg maar daarop promoveert in Zürich. In architectonisch opzicht gold Vlaanderen als voorbeeld voor Duitsland blijkens de kopie van het uit 1402 daterende stadhuis van Brussel dat vanaf 1867 in München opgetrokken werd. Goed daarop aansluitend was de bijdrage van Pieter Vlaardingerbroek over de doorgaans wat jongere Nederlandse stadhuizen, in het bijzonder dat van Amsterdam. Antwerpen en Amsterdam zijn dikwijls nagevolgd en representeren het eenvormige klassieke model in symmetrische opzet. Hein Hundertmark zal tijdens de Tagung in Amsterdam (28.9-1.10 2010) verder ingaan op bouwhistorische aspecten van het Amsterdamse stadhuis.

Het accent ligt echter op Hollandse huizen, bouwtechnieken en binnenhuisafwerkingen. Omdat er veel nieuw onderzoek beschikbaar is, hebben we het programma min of meer vast en vol gepland en is er helaas geen ruimte over voor spontane bijdragen. Een belangrijke rol is toebedeeld aan het Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, Monumentenzorg en Universiteit Leiden, waar een dagexcursie naartoe gepland is, de Vereniging Hendrick de Keyser die acht van haar Amsterdamse panden zal openstellen en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. We rekenen op een ruime opkomst van Nederlandse bouw- en architectuurhistorici, meer althans dan de 25 landgenoten die al lid zijn van de AHF.

DIRK J. DE VRIES

BOEKRECENSIES

ALBERT REINSTRAS, *MENNO BARON VAN COEHOORN. EEN VELDHERR IN WIJCKEL*, FRANEKER 2009, ISBN 978 90 5194 366 5. € 17,95.

Albert Reinstra kennen we vooral als bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en als (voormalig) hoofdredacteur van deze nieuwsbrief. Zijn publicatie over Menno van Coehoorn is voor velen dan ook een verrassing: de beroemde Friese generaal en vestingbouwkundige overleed op 17 maart 1704 en die gebeurtenis vormde indirect de aanleiding voor de totstandkoming van het boek. In 2006-2007 werd van Coehoorns praalgraf in de kerk van Wijckel gerestaureerd, en Reinstra's betrokkenheid hierbij liep uit op een speurtocht naar overblijfselen van Van Coehoorn. In *Menno baron van Coehoorn* staat nu echter eens niet van Coehoorns vestingbouwkundige erfenis centraal, maar juist zijn persoonlijke, materiële nalatenschap. Na een biografische inleiding volgt een behandeling van de familiepapieren. Van Coehoorns zoon Gosewijn schreef een geslachtsregister over zijn eigen gezin, en daarin besteedde hij veruit de meeste aandacht aan zijn vader, een geluk voor een historicus. Een Franse versie van die tekst werd in 1860 gepubliceerd, maar dankzij Reinstra's speurwerk is nu ook de Nederlandse versie boven water gekomen en integraal als bijlage opgenomen in het boek. Vervolgens komen Van Coehoorns Friese wortels aan bod: geboren in Britsum, in 1641, verhuisde hij rond 1680 waarschijnlijk naar Leeuwarden. Enkele jaren later bezat hij een aanzienlijk huis in Bergum, maar in 1686 verwisselde hij die plaats voor Wijckel, waar hij een fors landhuis in Hollands Classicistische stijl bewoonde. Het gebouw werd in 1811 gesloopt, maar in landschappelijk opzicht zijn er in Wijckel nog steeds sporen van de buitenplaats Meerestein te vinden. Ook op de kerk van Wijckel – waar Coehoorns praalgraf staat – wordt ingegaan en op Van Coehoorns kerkbank. Vervolgens komt Van Coehoorns dood aan de orde. Er verschenen in 1704 maar liefst vijf gedrukte treurdichten. De vraag waar Van Coehoorn werd begraven wordt door Reinstra opgelost. Ook sommige van Van Coehoorns persoonlijke bezittingen, zoals een aantal kleine kanonnetjes, een Coehoorn mortier en een door de hertog van Marlborough geschonken klok passeren de revue.

Maar het hoogtepunt van het boek vormen toch wel de hoofdstukken over de tombe van Van Coehoorn. Een particulier archief bleek een originele kopie van het bestek van de tombe te herbergen, maar ook een tekening ervan, door hofarchitect en ontwerper Daniël Marot. Kwitanties van de beeldhouwer – de Amsterdammer Pieter van der Plas – en de correspondentie over het onderhoud en documenten over de familie en de familiegraven in de kerk van Wijckel werden ontdekt. Hoewel het de lezer af en toe duizelt van de vele namen van nazaten, wordt uit de doeken gedaan hoe de geschiedenis van de vererving van het praalgraf verliep.

Het praalgraf werd herhaaldelijk hersteld. Onder andere in 1782, door een kleinzoon van Van Coehoorn. In de negentiende en vroeg twintigste eeuw liet de familie het reguliere onderhoud uitvoeren door burgers uit Wijckel, die elkaar daarbij soms in de haren vlogen. Hoewel in 1947 al werd vastgesteld dat kerk en grafmonument aan het verzakken waren, zou het tot 1990 duren voordat de kerk werd gerestaureerd. Voor het graf duurde het echter nog tot 2006. Hiervoor was in december 2003 al de Stichting Praalgraf Menno baron van Coehoorn opgericht. Er werd een fotogrammetrische opname van het graf gemaakt, zodat men tot op de millimeter inzicht kreeg in de verzakkingen waaraan het graf onderhevig was. Gecombineerd met een funderingsonderzoek werd in 2005 een bestek en een begroting opgesteld. Tijdens de demontage van het praalgraf bleek dat de gevreesde schade nog groter was dan verondersteld, en dat het weinig had gescheeld of het wapenschild was door de vrijwel doorgeroeste ophangpunten op het beeld van Van Coehoorn gestort. Het marmer werd gereinigd en gerestaureerd. Tijdens de werkzaamheden bleek door een aanvullend onderzoek dat de stabiliteitsproblemen in het verleden waren veroorzaakt door een verzakkende kerkmuur. Omdat deze bij de restauratie van de kerk al van een nieuw fundament was voorzien, was het niet nodig in de ondergrond van het praalgraf in te grijpen. Dat betekende een onvoorziene meevaller. In november 2007 werd het werk opgeleverd.

In de acht bijlagen is ook het bestek van het graf opgenomen. De zinsnede Den aannemer sal sigh geheel, en al onderwerpen in het maacken van de tombe, ofte dit monument aan de orders van den heer Marot laat geen onduidelijkheid bestaan over de rol van de architect-ontwerper bij het praalgraf van Van Coehoorn. Dankzij *Menno baron Van Coehoorn. Een veldheer in Wijckel*, is nu ook een grote hoeveelheid informatie toegankelijk geworden over de latere geschiedenis van het graf. Het boek berust op gedegen onderzoek in tal van nieuwe documenten, het is rijk geïllustreerd in kleur en gebonden uitgegeven. Sommige afbeeldingen hadden wel wat groter mogen worden afgedrukt, zoals de fotogrammetrische opname van het monument. Door de informatie in het boek te plaatsen in de context van de tijd en van andere praalgraven uit het oeuvre van Marot, is Reinstra erin geslaagd een brug te slaan tussen militaire historie, kunstgeschiedenis en bouwhistorie. Het resultaat is een uiterst compleet onderzoek.

GABRI VAN TUSSENBROEK

**KLUITENBERG, R.W.M. (RED.),
40 JAAR INSTITUUT VOOR
BOUWRECHT, DEN HAAG 2008.**

In 2008 bestond het Instituut voor Bouwrecht veertig jaar en ter gelegenheid daarvan is een jubileumbundel verschenen die niet alleen op papier bestaat, maar ook gratis is te downloaden (www.ibr.nl). Ingeklemd tussen een inleiding over het instituut zelf en een fors deel advertenties staan drie artikelen. Twee gaan over bouwcontractenrecht en planschade en hebben hier niet onze aandacht. Van belang is vooral het artikel 'Capita selecta uit de geschiedenis van het privaatrechtelijke bouwrecht', geschreven door Monika A.B. Chao-Duivis, sinds 2004 als hoogleraar Bouwrecht verbonden aan de TU-Delft.

In een kleine veertig pagina's wordt een compact overzicht gegeven van bouwrecht van de middeleeuwen, via de periode 1550-1880 tot aan het einde van de negentiende eeuw met aandacht voor de juridische aspecten van het ontwerpen, het bijbehorende auteursrecht, alsmede de opdrachtgevers en de uitvoerders. In de beide perioden komen ook bestekken, aanbestedingen en algemene voorwaarden aan de orde.

De auteur is een jurist en geen historicus, laat staan bouwhistoricus, en voor die aspecten werd ze gesouffleerd door Gabri van Tussenbroek en Merlijn Hurx. In de literatuurlijst komen oude bekenden voor zoals H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden* uit 1965, Spiro Kostof (red.), *The Architect: Chapters in the History of the Profession* uit 1977 en het aloude, maar nog steeds nuttige: J.J. van der Wal, *De economische ontwikkeling van het bouwbedrijf in Nederland* uit 1940. Daarnaast wordt ook ruim verwezen naar recentere literatuur, maar die is vaak specifiek en komt uit de juridische koker.

Wat voor velen in eerste instantie taaie kost lijkt, is toch van nut voor een ieder die niet enkel in oude gebouwen geïnteresseerd is, maar ook belangstelling heeft voor de historische processen achter dat bouwen. Het resultaat is een makkelijk toegankelijke tekst over de huidige stand van zaken op dit gebied, met het karakter van een synthese. Aan dergelijke samenvattende studies is behoefte en daarom voor een ieder een aanrader om te lezen.

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Beukers, E. (eindred.), *Erfgoedbalans 2009: Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Amersfoort 2009. Nulmeting over de stand van zaken van het erfgoed. Erfgoed is gedefinieerd als het onroerende erfgoed met als poten: Archeologie, Cultuurlandschap en Gebouwd erfgoed.

Abrahamse, Jaap E., Henk Baas & Reinout Rutte, 'Hollands erfgoed: De stand van onderzoek naar de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap', in *OverHolland*, 8 (2009), 86-114. Dit artikel is te beschouwen als een aanvulling en eerste reactie op de Erfgoedbalans. Zeker waar het gaat over het denken over verwachtingen met betrekking tot de bouwhistorie is dit nuttige literatuur.

Bommel, Bert van, *Bouwhistorie als wetenschap: Over toegepast bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag 2008. Een intrigerende studie, geschreven door een auteur, verbonden aan de Rijksgebouwendienst, met een eigzinnige visie op de bouwhistorie. Aanleiding voor een nadere discussie over plaats en methodologie van de bouwhistorie.

Stroux, S. e.a., *Transformatie van de Hoge Rug: Eindrapportage deelstudie Strijp-S*. In opdracht van Park Strijp Beheer door het Kenniscentrum @MIT van de faculteit Bouwkunde TU Delft, augustus 2008 – januari 2009, Delft 2009. Studie naar het 'draagvermogen' van een monument waarbij na vaststelling van de bouwhistorische waarden onderzocht wordt wat vervolgens een maximaal programma van eisen voor herbestemming zou kunnen zijn. Inclusief studentenplannen die het tegenovergestelde tonen van deze zorgvuldige aanpak.

Zijlstra, Hielkje, *Analysing Buildings from Context to Detail in time ABCD research method*, Utrecht 2009. Eveneens afkomstig van het @MIT is deze studie die de uitwerking is van haar proefschrift uit 2006 waarin een methode van onderzoek naar hergebruik van gebouwen uit de doeken wordt gedaan op grond van gedetailleerd voorafgaand onderzoek. Dat dit deels anders is, maar ook weer sterke overeenkomsten met de bouwhistorie vertoont, getuigt

haar analyse van de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden uit 1968.

Hoekstra, Maarten Jan, *Huis, tuin en keuken: Wonen in woorden door de eeuwen heen*, Amsterdam/Antwerpen 2009. Amusant en leesbaar boek over de oorsprong van de woorden waarmee we onze leefomgeving omschrijven.

Oosterhoff, J., *Kracht + vorm: Inleiding in de constructieleer van bouwwerken*, Zoetermeer 2008. Dit boek is een vermeerderde en verbeterde heruitgave van zijn publicatie uit 1990 toen nog met de ondertitel: de draagconstructie van bouwwerken eenvoudig verklaard.

Tussenbroek, Gabri van, *Amsterdam in 1597: Kroniek van een cruciaal jaar*, Amsterdam/Antwerpen 2009. Goed en prettig leesbaar boek over twaalf maanden Amsterdam aan de hand van de observaties van boekhandelaar en uitgever Cornelis Claesz. En passant wordt veel verteld over het leven en werken in deze grote stad aan de vooravond van de Gouden Eeuw.

Jas, Jorien (red.), *Kasteel Waardenburg: Weerbaar en veelzijdig*, Zwolle/Arnhem 2009. Het boek is verschenen ter afsluiting van de zorgvuldige en terughoudende restauratie van dit Gelderse kasteel. Naast meer algemene verhalen is er ook een beschrijving van de zeker niet eenvoudige bouwhistorie, waarbij minimaal veertien bouwfasen zijn te onderscheiden.

Lammers-Keijsers, Y.M.J. (red.), *Ongekend Leiden: Het verleden in kaart*, Leiden 2009. In het spoor van de toenemende aandacht voor verwachtingkaarten een nuttig boekje over de opzet van de Leidse kaart (als losse kaart bijgevoegd) met ruime aandacht voor de bouwhistorische verwachtingen. Een grote rol is weggelegd voor de scheidsmuren tussen de huizen. Een opmerkelijke extra toevoeging is een CD met een driedimensionale visualisatie van de kaart van Joan Blaeu uit 1649.

Suurenbroek, Frank, *(On)begrensd land: De transformatie van de stadsrand van Haarlem*, Bussum 2007. Al iets ouder, maar zeker van belang in de discussie over waardebeoordeling in oude steden is deze luxe uitgevoerde dissertatie over de stadsrand van Haarlem. Deze 'inner fringe belt' in het jargon, als ruimte tussen oude stad en latere uitbreidingen waar nieuwe functies hun plaats krij-

gen, is een belangrijk thema bij morfologische studies naar de stad.

Besmer, Jaap W.J. m.m.v. Leen M. Murre, 'Monumenten en geometrie', in *Geo-info*, 6 (2009), 4-8. en Dubelaar, Wim, 'Albast uit Nottingham: Geologie, winning en verspreiding in de Lage Landen', in *GEA*, (2009) 3, 72-77. Twee nuttige detailstudies: de een over de moeilijkheden bij het precieze vastleggen van de geometrie van een monument en de andere over een specifiek soort natuursteen.

Riedijk, Michiel, *De tekening. De bestaansreden van de architect*, Rotterdam 2009. Inaugurale rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van hoogleraar Architectonisch Ontwerpen aan de TU-Delft door één van de naamgevers van het architectenbureau Neutelings Riedijk.

Verder:

Krabbe, Coert Peter, *Droomreis op papier: De Prix de Rome en de Nederlandse architectuur (1808-1851)*, Leiden 2009.

Floor, Ros, *J.F. Metzelaar (1818-1897) en W.C. Metzelaar (1848-1918): Bouwmeesters voor Justitie*, Rotterdam 2009.

Wendt, Dave m.m.v. Indira van 't Klooster & Pieter Winters, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008.

Wendt, Dave en Piet Tauber, *Ambachtsman en architect. Tekeningen uit de metselopleiding van Hendricus Tauber*, Uitgeverij 010, Rotterdam 2009.

Leenaers, Henk e.a., *De Bosatlas van ondergronds Nederland*, Noordhoff Groningen, Groningen 2009.

Nieuwland-Landheer, Els van, *Het gerechtsportaal van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen*, Clavis, Utrecht 2009.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur (*ad interim*)

dr.ing. R.(Ronald) Stenvert
Julianaweg 1
3525 VA Utrecht
tel.: 030-2881597 (werk)
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

redactieleden

drs. A.H.(Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

dhr. J.A.(Jeroen) Nipius
tel.: 078-6150510
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E.(Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

drs. A.(Albert) Reinstra
tel.: 033-4217253
e-mail: a.reinstra@cultureelerfgoed.nl

KOPIJ/REACTIES:

Reacties, artikelen en illustraties dienen te worden gezonden naar de (interim) hoofredacteur Ronald Stenvert.
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl
Graag vóór **1 maart 2010**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1: Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst.
Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze.
Noten automatisch onder aan de pagina.

2: Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren, min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, op CD of via e-mail. Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar.
In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ...).
Alle illustraties voorzien van een onderschrift, vermeld aan het eind van de tekst.

3: Literatuur.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie, of verwerken in de noten.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren, of in te korten in overleg met de auteur.

Op de omslag: *Beschilderd plafond van de Raadzaal in Den Bosch, met centraal de grote wijzerplaat. Zie platformverslag van 10 juni 2009, elders in deze Nieuwsbrief. (foto A. v. Drunen)*

